

TARTU ÜLIKOOLI VILJANDI KULTUURIAKADEEMIA

Rahvusliku käsitöö osakond

Pärandtehnoloogia õppekava

Margit Pensa

**Lina töötlemine 20. sajandi esimesel poolel Eestis ja selle protsessi
taasloomine**

Magistritöö

Juhendajad: Ave Matsin, MA

Ell Vahtramäe, MA

Kaitsmisele lubatud .....

.....

(juhendajate allkirjad)

2016

SISUKORD

SISSEJUHATUS

1. SENINE UURIMISLUGU, ALLIKAD JA MEETODID

2. TRADITSIOONILINE LINAKASVATUS JA LINA ESMANE TÖÖTLEMINE

2.1. Lina kasvatamise olustik 20. sajandi esimesel poolel Eestis

2.2. Lina külvamine

2.2.1. Linaseeme

2.2.2. Külviaja määramine

2.2.3. Külvitöö

2.3. Linakülvamisprotsessi taasloomine

2.4. Linakitkumine

2.5. Linakitkumisprotsessi taasloomine

2.6. Lina kupardamine ja töövahendid

2.7. Linakupardamisprotsessi taasloomine

2.8. Linavarre leotamine ja kuivatamine

2.9. Linavarre leotamis- ja kuivatamisprotsessi taasloomine

2.10. Linavarre murdmine

2.11. Linavarre murdmisprotsessi taasloomine

2.12. Linavarre puhastamine linaluudest ja töövahendid

2.13. Linavarre linaluudest puhastamisprotsessi taasloomine

3. LINA JA TAKU EELTÖÖTLEMINE, TÖÖVAHENDID, LÕNGAKETRUS

3.1. Linaharjamine

3.1.1. Kiu liigid

3.2. Linahari

3.3. Linaharjamisprotsessi taasloomine

3.4. Lina ja taku ketrustehnilised vahendid

3.4.1. Koonlalaud

3.4.2. Koonlanui

3.4.3. Takuhark

3.4.4. Koonlavarras

3.4.5. Puistevarras

3.5. Linakiu ja takukiu töötlemine koonlasse

3.5.1. Linakoonal

3.5.2. Takupuistamine

3.5.3. Takukiu kinnitusviisid ketrustehnilistele abivahenditele

3.6. Lina- ja takulõnga valmistamine

3.6.1. Niisutamine

3.6.2. Lina ketramine

3.6.3. Taku ketramine

3.7. Lõngavalmistamise taasloomine

KOKKUVÕTE

SUMMARY

KASUTATUD KIRJANDUS JA ALLIKAD

LISA

SISSEJUHATUS

Traditsioonilisel viisil linast lõnga valmistamise vastu hakkasin süvahuvi tundma Tartu Kõrgemas Kunstikoolis (TKK) tekstiili osakonnas õppides. Tekkis soov läbida kogu linase lõnga valmistamise protsess algusest lõpuni, nii nagu seda tehti Eestis veel 20. sajandi algul. Tänapäeval saab internetikaubandusest osta linakiudu (World of Wool), seda kogesin oma TKK lõputööd tehes. Leidsin, et ostetud kiud ei sobi ketramiseks mitmel põhjusel, peamiselt seetõttu, et harjatud kiud asetuvad katkematu lindina¹ (Leesment 2012: 95). Lähteülesandega tegeledes jõudsin teadmiseni, et vajan linavarsi, mida kiu saamiseks töödelda (Kõiva 1933: 99). Kahjuks täna Eestis kiulina ei kasvatata, kasvatatakse vaid õlilina.²

Seepärast otsustasin ise lina kasvatada. Mõistmaks paremini endisaegset linakasvatust otsustasin kasvatamist katsetada suuremas koguses. Plaanisin kasvatada lina sama suurel maa-alal nagu ühes keskmises talupidamises 20. sajandi algul³. Pöördusin oma mõtete teostamiseks Tsiistre linamuuseumi poole ning minu õnneks oli ka muuseumi perenaisel sama soov. Meie kontseptsioonid sobitused suurepäraselt – muuseumi vaatenurk ja minu huvi läheneda teemale võimalikult traditsioonipõhiselt (Parts, *et.al* 2009). Vajasin selleks detailsemat informatsiooni – ei piisanud üldlevinud teadmisest, et lina kitkutakse, kupardatakse, leotatakse, ropsitakse, harjatakse ja seotakse koonlaks.

Eesti aladel on sajandeid kasvatatud ja töödeldud lina koguses, mis täitis koduse kasutuse vajadused. Oskusi anti edasi põlvest põlve ja leidsid mitmed piirkondlikud erisused. Kui lina hakati müügiks kasvatama, mõjutas ka tehnilisi protsesse ja töövahendeid.

Esimese vabariigi aegsed õpetatud agronoomid⁴ Kõiva, Mets ja Ritslaid jt hakkasid põllumehi teadlikumalt harima, pakkudes soovitusi ja nõuandeid, kuidas kasvatada ning töödelda lina

---

¹ Ettevalmistatud kiud tööstuslikuks lõngavalmistamiseks (vt foto lisas).

² Vestlus õlilinakasvataja Kaju Paalmaniga (kevad 2014).

³ Võrumaal saadud info kohaselt (Kukk 2014) kasvatati talus keskmiselt pool hektarit, Saaremaal 10 sajandikku (Nõu 2014).

⁴ Kõiva, Mets, Ritslaid, Vähi, Roots

õigete töövõtetega. Nõuanded tuginesid peamiselt Lääne-Euroopa kogemustele. Eesti Rahva Muuseumi (ERM) etnograafiline arhiiv sisaldab väga rikkalikku kirjeldust lina töötlemise pärandist. Teaduslikke soovitusi traditsioonilise väljakujunenud põlvest põlve pärandatud oskusega kõrvutades näeme erinevaid lähenemisi linaharimisele. Talupidajad jäid pigem väljakujunenud traditsioonide juurde, mille üheks põhjuseks võib olla eestlase suhteliselt eraklik eluviis ning oma põhimõtetele kindlaks jäämine (Leetsar 2012: 129).

Kodune linatöötlemise traditsioon katkes pärast Teist maailmasõda uue riigikorra tules. Lina küll kasvatati edasi, kuid juba kolhoosi põldudel. Inimeste hooleks jäi lina kitkumine ning esimestel aastatel ka kuparde eemaldamine, mistõttu mingil määral säilis veel kontakt linatöödega (selliselt mäletavad linatöid 1940. ja 1950. aastatel sündinud). Millal veel teie talus lina kasvatati? „*Kuni 1949 aastani, kui võeti põllud käest ära,*“ vastab H. Nõu Saaremaalt (2014). Kas kolhoosi ajal kasvatasite lina? „*Ei, maa võeti ju käest ära. Jäeti ainult 60 sajandikku, ei olnud enam hektarit maadki [...], ei ole enam linamasinatki alles, mul mees põletas selle ära, kui kolhoosi aeg tuli [...], ei jätanud neile kommunistidele,*“ räägib Võrumaalt pärit vanamemm L. Kukk (2014).

Järsult muutunud ühiskondlik kord katkestas senise elukorralduse ning koos selle ja mehhaniseeritud põllumajandusele üleminekuga kadus traditsioonilise linatöötlemise pärandoskuse edasikandumine. Kiulina kasvatamise taastamisele ei ole kuidagi kaasa aidanud ka kaasaja suundumused ja trendid põllumajandussektoris – kiulina kasvatus ei ole Eestis taastunud. Linaga seotud pärandi hoidmise eest peame olema tänulikud mäluasutustele.

Allikaid uurides selgus, et varasemad uurimused käsitlevad peamiselt esmast linatöötlemist⁵ ning töötlemiseks vajalikke töövahendeid. Linakiu eeltöötlemise⁶ protsesse on seevastu käsitletud ülevaatlikumalt. Varem ilmus üksikuid uurimusi. Hiljuti ja tänapäeval on kogumikes avaldatud naiste linatööde kohta artikleid, mis vastavad küsimusele, miks on tehtud, aga mitte, kuidas on tehtud. Varasemate uurimuste abil on Riin Oidekivi 2004. aastal koostanud Eesti traditsioonilise linakasvatamise ja -töötlemise ülevaate. Autor on püüdnud käsitleda kõiki tööetappe, kuid piiratud mahuga töö jäi paratamatult üldistavaks.

Eestimaal on lina töödeldud paikkonniti väga erinevalt – tööetappide ülesehitus on sarnane, kuid geograafilised tingimused (asukoht, maapinna erisused) ja traditsioonid tingivad erinevusi. Varasematest uurimustest lähtub **uurimisprobleem**: puudub koondatud detailne teave

---

⁵ Linamaa ettevalmistamisest kuni linaluude puhastamise etapini (Kõiva 1933).

⁶ Linaluudest puhastatud linakiu harjamine ja kiu kinnitamine ketrustehnilisele abivahendile (Koern 1942).

linatöötlemise kõikide etappide kohta, mis võimaldaks protsesside taasloomist nende omavahelises seotuses. Uuritava protsessi loomine toimub läbi käelise oskuse analüüsi (Parts, *et al* 2013: 12).

Eesmärk on kaardistada linatöötlemise tööprotsessid, kajastades neid koos piirkondlike eripäradega nii, et kogutud teave võimaldab kõik protsessid praktiliselt taastada. Erilises **uurimisfookuses** on lina- ja takukiu eeltöötlemine koos vajalike ketrustehniliste abivahenditega.

Uurimusküsimused on järgmised.

- Kuidas on traditsiooniliselt toimitud esmasel linatöötlemisel ning milliseid andmeid leidub senises kirjanduses?
- Milliseid piirkondlikke eripärasid esineb linatöötlemise töövahendites?
- Kuidas on piirkondlikult käsitletud tehnoloogilisi protsesse?
- Kas ja millisel määral täiendab välitöö uurimust?
- Traditsioonipõhine taasloomine – millisel määral osutub see võimalikuks?

Käesolev magistritöö koosneb uurimuslikust ja praktilisest osast. Uurimusliku osa eesmärk on välja selgitada linatöötlemise tehnoloogilised töövõtted, toetudes muuseumikogudele ja kirjalikele allikatele. Praktilise osa eesmärk on testida uurimuslikus osas välja selgitatud teabe õigsust. Töö koosneb kolmest osast: esimene osa käsitleb senist uurimislugu, allikaid ja metoodikat. Teine osa vaatleb esmast linatöötlemist kahest vaatenurgast: traditsioonilisest (etnograafilised allikmaterjalid ja välitööd) ja teaduspõhisest. Kolmas osa käsitleb lina- ja takukiu eeltöötlemise ketrustehnilisi abivahendeid ja erinevaid käsitusviise. Töötlemisprotsesside paremaks mõistmiseks ja lahtiseletamiseks taasloon ning analüüsin kõik etapid praktiliselt.

Lisaks kirjalike allikate uurimisele küsitlesin pärandoskajaid Eestimaa erinevatest piirkondadest – Kagu-Eesti, Ida-Virumaa, Saaremaa, Lääne-Eesti. Üks eesmärk on saada ülevaade piirkondlikest eripäradest töökorralduses. Vestlustele lisaks sain suurepärase võimaluse omandada linatöötlemise praktilisi kogemusi kolme pärandoskaja (Avinurmes, Tormas, Missos) juures. Välitööd toimusid pika perioodi vältel. Tegin oma esimesed intervjuud 2013. aastal. Siis kasutasin katsenäidistes eksporditud lühikest kiudu⁷. 2014. aastal Avinurmes toimunud

---

⁷ Linavabrik Vestra EX ekspordib lina lühikiudu.

ühapäeval välitööl oli mul võimalus kaasa võtta juba omakasvatatud linu⁸ ning sügisel 2015. tegin teise intervjuu Missos, kus mul olid kaasas ise murtud ja luudest peaaegu puhastatud⁹ linakiud.

Välitöö aitab paremini lahti mõtestada tehnoloogilisi tööprotsesse, mida kahjuks ei ole alati võimalik etnograafiliste materjalide põhjal lõpuni mõista. Võrdlesin välitöödel kogutud materjali muuseumis talletatud teabega, analüüsisin ja sidusin need kaks komponenti ühtseks tervikuks. Eksperimentaalkatsetuste elluviimist toetas Võrumaal asuv Tsiistre linamuuseum. Muuseumiga koostöös kaasati huvilisi linakitkumise talgutele. Talguliste suur hulk lubab järeldada, et on olemas soov hoida elus lina kasvatamise ja töötlemise traditsiooni, üht Eestimaa põllumajandus- ja pärandkultuuri olulist osa. Käesolev töö annab sellesse oma panuse.

1. Senine uurimislugu, allikad ja meetodid

Varasemad linatöötlemise uurimused on pigem suunatud lina kasvatamise ja harimise arendamisele. 1920. aastate esimesel poolel toimunud suur areng lina valdkonnas tõi kaasa hooga linavabrikute asutamise (Rammo 2015) koos väliskaubanduse jõulise arenguga, mille huvides püüti hakata linakasvatajaid harima. Õpetatud agronoomid leidsid, et siinsed põllumehed ei tunne piisavalt linaharimist, eeskujuks toodi Lääne-Euroopa linakasvatusmaid (samas). Eestimaa põldudel kasvas väga hea kvaliteediga lina, kuid puudujääki nähti ebakvaliteetses harimises. Agronoom Jaan Mets (1921) toob oma raamatus *Eesti põllumehe linakasvatus* välja tõsiasja, et linakasvatuse arendamisega võrreldes teiste põllumajandusharudega pole Eestis tõsiselt tegeldud. Autor leiab, et põllukultuuris tähtsale taimetele tuleb rohkem tähelepanu pöörata. 1930. aastatel hakkavad perioodilistes põllumajandusväljaannetes ilmuma õpetlikud suunised. 1933. aastal ilmub Hans Kõiva sulest raamat *Lina tema kasvatamine ja harimine*, see toob eeskujuks nii Hollandi kui Saksamaa linakasvatajate töötlemisviise. Artiklis tunnustatakse Eesti talupidajaid, kes on välja töötanud seadmed lihtsustamaks linaharimist, sest ostes olid seadmed väga kallid. „*Minu isa ehitas selle kui oli 30-aastane ma ise nägin ka selle ehitamise lõppu. Ta nägi seda Lätis, tegi joonised ja konstrueeris ise kokku*“ (EPM Fi 60). Kuid rahul ei olda töö

⁸ Intervjuu toimus juuli teisel poolel ning selleks ajaks oli lina oma õitsemise lõpetanud. Varre pikkus oli u 90cm ja varre läbimõõt u 2mm.

⁹ Pidin teist korda pöörduma pärandoskaja poole, et selgitada välja põhjus(ed), miks linaluud ei eraldunud kiult.

tulemustega, pidades probleemiks hoolimatut suhtumist (Kõiva 1935: 139). Ritslaidi ja Vähi 1949. aastal avaldatud *Linatootmise käsiraamat* käsitleb küll juba mehhaniseeritud seadmete kasutamist kolhoosipõllul tootlikkuse tõstmise eesmärgil, samas kirjeldatakse ja analüüsitakse lina agronoomilisest vaatenurgast.

Toorlinavabrikute kõrval asutatud ketrusvabrikud vähendasid küll perenaise vaeva, ent oma tarbeks vajaminevat kiudu eelistati töödelda pigem perenaise valvsa pilgu all. Välitöö ajal näitas Lääne-Eestist pärit informant oma ketrusvabrikus kedratud lõnga, aga Saaremaalt, Ida-Virumaalt, Võrumaalt saadud andmetel kedrati kõik linad kodus kuni 1950. aastateni, kasutati ka seisnud linu (Rummel 2014).

Linade kodusest eeltöötlemisest leidub võrdlemisi vähe uurimuslikke materjale. Üks mahukaim ja teemakäsituselt rikkalikem on Ella Koerni (1942) magistritöö *Lõngavalmistamisest Eestis*, kus ta kirjeldab lõngavalmistamiseks vajalikke töövahendeid (vokk, kedervars) kaardistades kohalikku kasutust ja esemenimetusi, otsides mõjutusi naaberaladelt. Tööprotsessi ülevaates kirjeldatakse kiu kinnitamist koonlalauale. Koonlalaud, üks tähtsamaid linatöövahendeid, on leidnud ka kõige rohkem kajastamist senistes uurimustes, kuid seda pigem kuju ja leviala analüüsides. Alma Villeri (1935) proseminaritöö *Koonlalauad* uurib mõjutusi naaberaladelt. Lähiminevikust pärineb Maarja Värva (1988) artikkel *Koonlalauad* Etnograafiamuuseumi aastaraamatus ja Kalju Konsini (1983) ühe lehekülje pikkuse tekstiga brošüür *Koonlalauad*. Kalju Konsin vaatleb etnograafiamuuseumi koonlalaudade kollektsiooni kujunduslikust vaatenurgast, kui rahvakultuuri kauneimat kihlakinki. Maarja Värva uurib süvitsi koonlalaudu Eesti muuseumites, tutvustades neid lõiketehnikate kaudu, kaardistades erinevate lõiketehnikate levialad. Liidia Mälksoo (1947, 1948, 1976) on avaldanud *Kangakudumise käsiraamatu, Tarbe- ja dekoratiivkangaid käsitelgedele, Kangakudumise*, kus ta mõningal määral käsitleb ka lina töötlemist, vaadeldes seda kui toorainet kangakudumisel. Ave Matsin käsitleb oma magistritöös (2002) *Tekstiiltehnilised vahendid Eestis muinas- ja keskajal* villa töötlemise kõrval ka linatöötlemisega seotud töövahendeid. Linakiu harjamisel tekivad erinevat liiki kiud, Eesti rikkalikus murdealas on omistatud neile tarbimise ja töötlemise järjekorrast tulenevalt mitmeid nimetusi, mida on uurinud Vilja Oja (2011).

Ketruستهniliste abivahendite seoseid naaberaladega ja erinevaid käsitsusviise uurides vaatlen Veera Vallinheimo (1956) ketrusteemalist uurimust, millest otsin võimalikke vastuseid Eestis käsitlemata küsimustele. Eestis kasutusel olnud (võib olla laialdasemalt kui seni arvatud) koonlanuiad on paraku jäänud suhteliselt võõraks juba 20. sajandi esimesel poolel. Siin võib

leida või tuletada omakorda vastuseid mõjutustes nende viiside osas, kuidas lina kinnitati koonlalauale.

Oma uurimuses vaatlen linaku eeltöötlemise tehnoloogiat. *Eeltöötlemise* all pean silmas kiudude eraldamist ehk harjamist, tekkinud liikide töötlemist (puistamist, koonlavalmistamist, lõngavalmistamist). Informatsiooni olen kogunud nii etnograafilistest allikatest kui välitöödelt, lisandub praktilise kogemuse saamine. Esemeid vaatlesin nii muuseumite veebivärava kaudu kui ERMi kogus.

Välitööd toimusid aastatel 2013-2016 Eestimaa erinevates piirkondades (Misso, Avinurme, Torma, Laimjala, Koonga). Informandid olid pärandoskajad. Defineerin oma töös pärandoskajana inimest, kes on oskuse pärinud oma vanematelt ning ka ise tegev olnud selle oskuse edasiarendamisel (Parts, *et. al* 2013: 735). Nelja informandiga kohtusin vahetult, neist kahega (Kukk 2014, 2015; Planken-Kallavus 2013, 2014) sain mitmel korral kohtuda. Saaremaa vestlus toimus kauguse tõttu ainult telefoni teel. Intervjuude ettevalmistamiseks kogusin eelinformatsiooni nii etnograafilistest allikatest kui varasematest uurimustest. Intervjuude teemaks olid linatööd kasvatamisest ketramiseni. Küsimused koostasid poolavatud vestluse tarbeks, see lubas vestluses edasi liikuda, kui vastus saadud. Vaatluste puhul kogusin teavet nii informandi tegevust jälgides kui läbi isikliku praktilise kogemuse pärandoskaja juhendamisel. Välitöö üheks eesmärgiks oli tehnoloogiliste võtete kaardistamine, piirkondlike eripärade leidmine linatöötlemisel. Enamus välitöid on salvestatud diktofonile, mis on osaliselt litereeritud ja avaldatud välitööpraktika I osas ning fotografeeritud. Enamus materjali on avaldamata ning asub autori valduses. Tormas 2013 aastal läbi viidud välitöödel oli informant intervjuu väga põhjalikult läbi mõelnud ning tema poja kaasabil oli mul võimalik kogu tegevus jäädvustada CD-plaadile, lisaks kasutasin mikrofoni ja fotografeerisin. Meil ei olnud eelnevat kokkulepet filmimisest ning kõigi kolme seadme kasutamine läks korda, kuna mul oli juhuslikult kaasas abikaasa ema.

Esemeid uurisin muuseumite veebivärava (MuIS) kaudu ning ERMis kohapeal vaatlesin koonlapuid. MuISi puuduseks pidasin vähest fotomaterjali ning esemekirjelduse puudumist. Seetõttu tegin kas juhuvaliku teel või siis eesmärgipäraselt lisapäringu vastavale muuseumile. Enamik vastas kiiresti ja oldi väga abivalmis. Saadeti foto, kui see puudus, või lisati eseme lugu, kui see oli olemas, ning tehti mõõtmisi vastavalt minu päringule. Vaatluse all olid eeltöötlemisega seotud esemed - linaharjad, koonlalauad, koonlanuiad, takuhargid, koonlapuud, puistevardad. Koonlalaudu on varem küll väga põhjalikult uuritud. Siinses kontekstis vaatlen töövahendite

seoseid töövõtetega, liigitades koonlalauad auguga ja auguta laudadeks. Koonlanuiade uurimisega paralleelselt vaatlesin ERMi kogus hõimurahvastelt pärinevaid koonlapuid, otsides sealt mõjutusi siinsetele käsitusviisidele. Kui enam-vähem kõik töövahendid on esindatud, siis kõige puudulikumaks osutus takupuistamise vahendi leidmine, mis kahjuks selle nimetuse järgi ja ka murdenimetusi *tikk*, *takuora* kasutades jäigi leidmata. Üks foto MuISis, mis oli takuhargi nimetuse all, julgesin siiski liigitada puistevardaks. Linaharjasid vaatlesin MuISi kaudu, kus oli kokku kirjeldatud ligi kolmsada eset. Eesmärk oli leida vastus küsimusele, kui palju on olnud kasutusel ühe- ja kaheharjalisi linaharju.

Käsitluse allikatest vaatlesin peamiselt ERMi kataloogides leiduvaid etnograafilisi materjale ning mõningal määral Kirjandusmuuseumi J. Hurda (H) ja Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) osakonnas leiduvaid ülestähendusi. ERMi kogudest võtsin vaatluse alla linatööde arhivaalid etnograafilise arhiivi (EA), korrespondentide vastuseid küsimuskavadele (KV). Kui koonlalaud on 20. saj. algul olnud valdavalt esindatud ketrusvahendina, siis 1925. aasta küsitluses tuntakse huvi koonlanuia kasutuse kohta, mis on olnud 19. saj. lõpul tuntud ja levinuim rannikualadel. Küsimuslehti (KL). KV 1, 2 „*Koonlanui. Kas niisugust koonlahoidjat on tarvitatud? Kas on tarvitatud raudset varrast koonla kinnitamiseks koonlalaua külge?*“, kokku 421 vastust, mis olen kaardistanud keelepiirkonna põhjal (vt kaart 1, lisas). Lähtusin seisukohast, et keel ja kultuur jagavad ühist ainelist kultuuri. Kui esmane harimine on olulisem hea lõnga saamise eeldus, siis ketramisel samuti omistatakse suurt tähtsust kiu niisutamisele ning millega on kiudu niisutatud. KL 24 „*Millega niisutati sõrmi ketramisel?*“, vastuseid 23. Erinevate kiuliikide omadused tingivad kasutuse ja tehnoloogilised võtted, KV 54, 72 „*Kas kedrati lõim parempidi ja kude pahempidi?*“ vastuseid kokku 41. Vastused on üldistatult koondatud arvestades keskmist seisukohta.

Tehnoloogiliste töövõtete uurimisel ei piisa alati suulistest kirjeldustest, lähemale aitab audiovisuaalse materjali vaatlus. Audiovisuaalse materjali vaatlus üksi pole piisav oskuse edasiandmisel (Parts, *et. al* 2013: 734). Pärandtehnoloogiliste protsesside mõistmiseks saan oma kogemustele tuginedes öelda, et eelnevalt või siis paralleelselt audiovisuaalse vaatlusega tuleb teha etnograafiline uurimus, kui ei ole võimalust pärandoskajate küsitlemiseks. Kahe allika kogusummas saab kokku usaldusväärse infokillu. Uurimistöö raames vaatasin läbi 17 ülesvõtet, mis mingilgi moel kajastas sõna *lina* kas sisus või pealkirjas. Eestis on 16 ülesvõtet, millest linakäsitluse taasesitlust kajastab 7. Ülejäänud 9st üks käsitleb traditsioonilist köie valmistamist ja ülejäänute puhul on tegemist Eesti Põllumajandusmuuseumi (EPM) poolt korraldatud üritusega - *Linalaadaga*. Seitsmest taasesitluse hulgas käsitleb 1 ainult linaketramist ja 3

linaketramist koos eeltöötlemisega. Analüüsidest tegevusi pärandtehnoloogilisest vaatenurgast tooksin esile kolme esitlust, millest üks on ringvaatelõiguke aastast 1938 (Sunder). Teine on filmitud 2012. aastal ERMi välitööde käigus Avinurmel I. Rummeli juures. Sain sellest teada V. Västriku välitööpraktika aruannet (2012) lugedes ning seejärel ERMist päringut tehes õnnestus seda kohapeal vaadata. Üks põhjalikemaid linaeeltööd ja linaketrust puudutavaid filme on filmitud 1977. aastal (EPM Fi 58). Lisaks vaatasin veel soome-ugri rahvakultuuri käsitlevat filmi (Meri 1970). Vastuse küsimustele nuiataolise ketrustechnilise töövahendi käsitlemise kohta leidsin Youtube'i kaudu. Rootsist on kasutusel olnud püramiidikujulised koonlanuiad. Lina eeltöötlemisele lisaks vaatasin lina esmast töötlemist. EPMi kaudu vaatasin läbi neli ülesvõtet, mis oli filmitud Põhja-Liivimaal (1983), mida omakorda on käsitletud kahel filmilõigul (Lina, Prangli lina), Setumaal (1972) ja Mõniste muuseumis (1995).

2. Traditsiooniline linakasvatus ja lina esmane töötlemine

Mõiste *traditsiooniline* all peab antud uurimus silmas pärandatud oskuste edasiviimist põlvest põlve. Lina kasvatamine ja töötlemine on olnud sajandeid meie kultuuriruumi lahutamatu osa, mis tänaseks jäänud minevikku. Eestis võib linakasvatust pidada üheks iseseisvuse sümboliks (Ritslaid 1938: 35, Ratt 1985: 232). Eestimaa lõunaosas asuvad madalama viljakusega põllumaad ning siinne kliima on võrdlemisi jahe, kuid pika suvega. Mõlemad olid ideaalsed kiulina kultuuri arendamiseks, mida on hellitavalt nimetatud „Põhjamaa siidiks“ ja mille kasvatamine tõi suurt majanduslikku tulu (Lepajõe 1997). Jõukuse kasvades arendati seadmeid, parendati tehnoloogiat. 19. sajandi viimasel veerandil asutati esimene toorlinavabrik Abja-Paljuojale Lääne-Euroopa eeskujul ning juba uue sajandi algul ehitati neid üha juurde (Rammo 2015). Linatööstuse eesmärk oli teha esmase linatöötlemise toimingud nagu leotamine, kuivatamine, harimine. Üha rohkem hakati kõnelema linakiu halvast kvaliteedist, tuues välja just selle hoolimatut käsitlemist, mistõttu see ei vastanud välisturgudele müüdava kiu kvaliteedile (Kõiva 1935: 29–37). Nii sooviti talupidajad vabastada töömahukast koormusest, et nad saaksid rakendada oma oskused kvaliteetse kiulina kasvatamisele. Hakati ehitama ka esimesi ketrusvabrikuid (samast), et vabastada perenaisi ühest kõige vaearikkamast tööst - ketrusest.

„Kedrati siis kui muude tööde tegemise vahel oli vahe [...] Hommikul tulin vahel kella kahe ja kolme ajal üles ketrama“ (Kukk 2014).

2.1. Linakasvatamise olustik 20. sajandi esimesel poolel Eestis

Kui 19. sajandil esines linakasvatases lausa röövmajanduslik nähtus, kus lina alla pandi enamus oma põllumaast isegi viljaleiva arvelt, manitseti põllumehi mõistlikkusele ning mitte kurnama põllumaad „Ega C. R. Jakobson muidu ei hoiatanud talupidajaid linakasvatusega liialdamast“ (Ratt 1985: 233). Linakasvatus 1920. aastate teisel poolel langes, 1930.aastatel tõusis mõnevõrra, kuid sellist saaki ei koristatud enam kui kaks kümnendikku tagasi (Ratt 1985). Traditsioonilistes linakasvatuse piirkondades jätkati aktiivsemalt selle kasvatamisega (samas). Ritslaid kirjutab 1938. aastal, et Võrumaal ei ole linakasvatus oma tähtsust kaotanud, perede sissetulek on endiselt sõltuv linakasvatusest. Kuid samas räägivad talupidajad linakasvatamise vähenemisest, mille üks põhjus on ka karjakasvatuse edendamine (Ritslaid 1938: 35, Ratt 1985: 234). Linakasvatuse allakäik 1920. aastate teisel poolel oli seotud nõudluse vähenemisega. Kui Esimese maailmasõja järel tarbimine kasvas, siis hiljem vaibus ning huvi linakasvatuse vastu kahanes (Ratt 1985: 234). Etnograafilistes materjalides kohtab seetõttu erinevaid andmeid linakasvatusest Eestimaa erinevates piirkondades. Puhjast 1923. aastal kogutud küsitluste andmeil: „Praegu kasvatatakse linu enam oma riide tarviduse kui müügi jaoks. Varemini tehti linu enam müügi jaoks“ (ERM EA 3: 247, Kavilda). Lääne-Eestist kogutud sama aasta andmeil: „Linu kasvatatakse meil nüüd rohkem kui enne [...]. (kokkuvõtvalt annab informant teada) Lõuna pool müügiks, põhjapoolses osas enamasti oma tarvituseks ehk kui müüakse siis õige vähe“ (ERM EA 5: Kullamaa). Võrumaalt pärit informandi Kuke (2014) andmeil kasvatati nende talumaa põldudel keskmiselt pool hektarit, millest jätkus müügiks ja oma tarbeks. Saartel kus pinnas kesisem ja maad vähem, ongi ajalooliselt vähem lina kasvatatud (ERM EA 9: 439, Pühalepa, 1925), sama ütleb ka Laimjalalt pärit Nõu (2016), et: „Meil kasvatati 10 sajandikku oma tarbeks“.

Linakasvatamisest kujunes soodsaid majandustingimusi arvestades kasumlik ettevõtmine. „Eesti valitsuse ajal hakkas lina jälle maksma 1000 marka leesik¹⁰, mõnel oli 100 leesikat linu, sai

¹⁰ Leisikas, u. 8 kg. (Viires 2000: 135)

korruga 100000 marka“ (ERM EA 5: 35, Vigala). Eriti jõudsalt arendati lina kasvupinda Pärnumaal, Lõuna-Eestis (Rammo 2015: 52). Linakasvatuse elavnemisele püüdsid kaasa aidata toorlinavabrikud, mille eesmärk oli vabastada talupidaja raskest aeganõudvast tööst (Rammo 2015: 55). Kui aktiivsel linakasvatuse perioodil 19. sajandi teisel poolel arendas talupidaja oma jõududega koduseid seadmeid (Ratt 1985: 233), jätkati seda endiselt veel kuni Teise maailmasõja alguseni olenemata linavabrikute arengust. „*Minu isa tegi selle masina kui oli 30-aastane, nägin isegi seda. Ta nägi sellist masinat Lätis tegi joonised ja ise konstrueeris kõik*“ (EPM Fi 61).

Samas ei läinud toorlinavabrikutel kõige paremini. Tuli võistelda väikeste linaäridega, et need ei ostaks väärtuslikku toorainet kasvatajate käest ära. Pahatihti kasutasid äritsejad seda suurema tulu saamise eesmärgil, tehes valskust (Kõiva 1933: 149). Linavabrikud pakkusid hinnagarantiid, kuid talunikud ei usaldanud alati ühistuid ning müüsid oma kauba otse turul linakaupmeestele (Rammo 2015: 66). Võib oletada, et linakaupmeeste kasuks räägib seik, kus linamüüja sai oma kaubaga mitte just kõige ausamat tehingut sooritada. „*Taat viskas vihaga linadele vett peale ja memm pani tuhka, et siis linade eest linnas rohkem raha saada*“ (H III 24, 520/1 (2) < Halliste khk.), „... *noh oli selliseid kes tegid koerust ja panid midagi linapundade sisse*“ (Kukk 2014). Kõige suuremaks probleemiks peab linaasjanduse konsultant Hans Kõiva oskamatut lina esmatöötlust, kus jäetakse müüdavasse linapunda sisse liiga palju takku ning sellega viiakse lina väärtus alla (Kõiva 1933). Toorlinavabrikute juurde oli tööle võetud praakerid, kelle ülesandeks oli määrata lina sordid. Linad jagati oma kvaliteedi järgi mitmeks erinevaks sordiks, arvestati kiu pikkust, tugevust, läiget, värvust. Voorniku talu peremees oma jutustuses lina valmistamisest nimetab linaliike: niti, risti, austreiband, treiband, prak (ERA EA 3: 265, Kavilda), sarnaseid nimetusi võib kohata etnograafilises materjalis. Kas need on müügile minevate linade nimetused, jääb selgusetuks, samas Kõiva nimetab oma raamatus *Lina, tema kasvatamine ja harimine* taku sordiks *Codilla I, II, III* ning lina sorti tähistega: HD, D, OD (Kõiva 1933).

Hea kvaliteediga lina kasvatamine nõudis suurema põllumaa olemasolu, et vältida maa väljakurnamist. Linataime juurekava (vt foto 1) tungib sama sügavale maapõue kui on tema maapealne osa. Kõiva (1933: 23) toob välja Orthi (1894) aasta mõõdistused, et 74 päeva vanal linataimel on maapealne osa 71 cm ja maa-alune osa 67 cm. Põllupinna kurnamisest hoidumiseks soovitati tarvitada nurmede järjekorda, vajaliku järjestuse seadis sisse taluperemees, kes tundis oma maad kõige paremini.

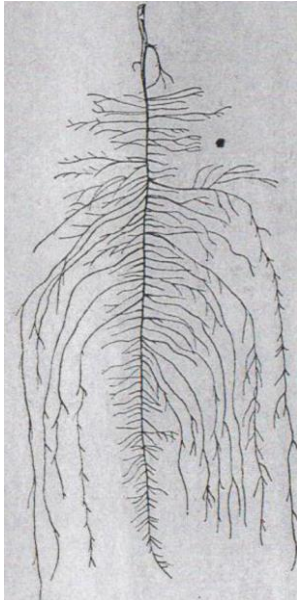

foto 1. Kiulina juurestik. (Allikas: Ritslaid, et. al 1949: 18)

Linataime head kasvu soodustab niiskem pinnas, parimad on liivsavi mullad (ERM EA 10: 547, Koeru), kütismaad linade kasvatamiseks ei tarvitatud. Läänemaal Vigala kandi talunik on nimetanud oma põllumaa eelisena naaberpiirkondadega võrreldes lisaks savisemale pinnasele hoopis raba, mis oli küll turbane ja kasvatas koredat kiudu, kuid pinnases leidis piisavas koguses niiskust, et kasvatada rohkemas koguses lina (ERM EA 5: 31, Vigala), kui seda sai teha naabervalla peremees. Häädemeestelt on antud teada: „*Lina ei kasva siin – heidab külili. Üle mäe, kus savimulla maa seal kasvatatakse teda (lõuna pool)*“ (ERM EA 67: 166).

Linamaa väetamise kohta on levinud üldine arusaam, et hea lina kasvab madalama väärtusega mullal. „*Rammusal ja väetatud mullal lina lamandus*“ (ERM KV 199: 323, Põlva), lämmastik kasvatas jämeda linavarre, millest ei saanud head peenikest kiudu (Haidak 1976: 2). Aga Ritslaid (1938) toob oma artiklis välja, et kõige paremat kiudu ja seemet annab uudismaale külitud lina, kus toitained on õiges vahekorras: „*Maa kus karjasööda taimed ja muu viligi võrdlemisi madala saagi annab*“ (Ritslaid 1938: 36).

Kiulina tähtsaim komponent on tema pikkus. Jõgeva Sordikasvanduses tehtud katsetest selgub, et linakeskmise pikkus 8-aastaste katsetuste tulemusel oli 64 cm (Miljan 1937: 7). Välitöödel Koongast saadud linavarre pikkus on keskmiselt 60 cm, C. R. Jakobsoni talumuuseumis toimunud 2013.aastal linatööde päevalt saadud linavarre keskmine pikkus on 80cm. Kiulina üldpikkus on keskmiselt 70 cm, mis sobis kenasti töötlemiseks selle tarvis valmistatud seadmetega. Samas on Valgemaal mainitud: „*Liiga pikk lina ei ole hea*“ (ERM EA 37: 225,

Pärnumaal), kuid kui pika linaga oli tegemist, ei selgu. Eestis talupidajate käest katseteks saadud sortide keskmiseks pikkuseks saadi *Viljandi* 57 cm ja *Petseri pikk* 63 cm (Miljan 1937: 10).

Vähem viljakatel maadel nagu Põhja-Eestis ja saartel on lina kasvatatud ikka peamiselt oma tarbeks (Nõu 2016). Hiiumaal kasvatati seda põllumaa nappuse oludes isegi peenramaal. Paremate ja suuremate põllumaade kasutajad kasvasid seda ikka müügiks, linadest saadi oluline sissetulek majapidamisele. Enne linade müüki viimist küsiti alati perenaiselt üle, kui palju vajati peres linu, ja talle ei keelatud vajalikku kogust, mille ta võis ise välja valida, kindlat normi ei olnud (Kukk 2013). „*Viis leesikat jäeti alati enesele kedrata*“ (Rummel 2014). Tunnen huvi, kui palju sellest kogusest kangaks kooti, kuid kahjuks selge vastus jäi saamata, öeldi ainult: „*Kooti igasugu kangaid, mis parasjagu vajalik oli*“ (Rummel 2014, Kukk 2014). „*Talvega kooti 50 küünart¹¹ kangast*“ (ERM Vfb. 1966, Pärnu raj., Tori khk, Riisa k). Kanga laius 60–50 cm. Neil aastail, kui linu oli vähe, jäi pere linadest ilma, kuid meheleminekuas peretütrel oli õigus oma 10 naela saada ning kasutada seda omal valikul (ERM KV 94: 162, Paide).

Üle Eesti võib täheldada, et olenemata põllumaa suurusest või viljakusest peeti lina pühaks ja oluliseks taimeks, „*Linamaa pääl ei tohtva kusta, tehtava laudlina, kus pääl rahvast armulaual võetava*“ (ERA II 202,135 (52), Häädemeeste), mida on märgitud väga mitmel korral. Samuti nähti suurt vaeva lina puhastamisega linaluudest: „*Linamaale ei tohi kussa, siis kasvavad [...] kinnilused linad*“ (ERA II 177, 210/11 (19), Jõhvi). Linast sõltus pere sissetulek.

Külvamise ajal pandi selga puhtad riided „*Külija pani puhtad riided selga ja kui säärikud olid. Siis need ka veel jalga*“ (ERA II 294, 421/4 (5) < Kihelkonna khk., Lümända v.). Naised sidusid pähe valge rätiku, see on komme, mis elab veel tänapäeval (Kukk 2014, Rummel 2014).

2.2. Lina külvamine

2.2.1. Linaseeme

Hea lina eeldus on parim seeme, mille tõestuseks on linakiu kõrval linaseemne edukas eksport Euroopasse (Rammo 2015: 13). Levinumad seemnesortide nimetused olid *Tallinna*, *Pärnu*, *Viljandi seeme*, *SV Blenda*, *Petseri pikk* (Bender 2016, Mets 1921, Rammo 2015). Teadusliku

---

¹¹ Küünar, 53,8 cm. (Viires 2000: 120)

linaaretusega alustati alles 1912. aastal, kui A. Eisenschmidt kogus linakasvatajatelt linaseemet, külvas oma talus ning alustas sedaviisi parimate linasortide väljavalimist (Bender 2015). Kuid kust oli pärit siinsete talupidajate kiulina seeme, ei ole leidnud selget vastust, tõenäoliselt on seeme liikunud kaasa koos rahvasterändega (Meri 1970). Kiulina on üheaastane kultuurtaim *Linum usitatissimum* linaliste sugukonnast, kuhu kuulub veel ligi 100 looduses esinevat taimeliiki (Ritslaid, *et.al* 1949: 12). Tõenäoliselt põlvneb kultuurlina ühest madalama kasvuga (30-50 cm) kiudu andvast linaliigist *Linum angustifolium*, mille juurekaelast haruneb mitu peenikest pikka vart (sammas).

Petserimaalt Senno v pärit talunik annab 1923. a teada, et tema kasvatab juba 45 aastat oma põllul üht seemet *Petseri pikk* (dolgunets) seda uuendamata (Miljand 1937: 3). Välitöödelt ei saanud vastust küsimusele, kust kasvatajad seemet hankisid. Hea kiulinaseeme, nagu ütleb õpetatud agronoom Jaan Mets (1921), pidi olema „*Pikergune ümarik, mitte suur, kuid kaunis täis, hele-pruuni värvi, katsudes õline ja värske lõhnaga*“.

Enne külvi testiti seemnete idanemust, laiemalt tunti kahe mätta vahel idandamise võtet. Linaseemned pannakse kas niiske lapi vahele ning lapid mätaste vahele või lihtsalt raputati mõned seemned mätaste vahele, hoides neid seal kuni idanemiseni (Rummel 2014). Koerust teatab üks peremees, et nende kandis testitakse seemne idanemise võimet nii: „*Seemned pannakse veega pudelisse, raputatakse ringi ja kui seemne ümber jääb särav veetilk siis see seeme on idanev*“ või siis „*Linaseemned pannakse palava raua peale, kui seemned seal ära hüppavad siis kasvavad hästi, seemned mis pole idanevad põlevad ära*“ (ERM EA 10: 545, Koeru). Etnograafilisest materjalist ja välitöödest selgub, et seemnetega tehakse alati enne külvamist idanemise katse.

2.2.2. Külviaja määramine

Õigest külviajast sõltus saak ning õige hetke tabamine oli suur oskus, mida kanti edasi põlvest põlve (Roots 1934: 404). Õpetatud agronoomid soovitasid lina külvata kahes etapis vältimaks ikaldumist ja et oleks võimalik hajutada ka saagi koristamist (sammas), kuid etnograafilisi materjale uurides ei ole leidnud sellekohast kinnitust. Linakülviaeg oli piirkonniti väga varieeruv, tulenes asukohast (mägisem, madalam pinnastruktuur). Lina vajab oma kasvu algperioodil võrreldes teiste kultuuridega kõige rohkem niiskust (Ritslaid, *et.al* 1949: 84), mistõttu võib linakülviaeg kõikuda mitme nädala lõikes aprilli viimasest nädalast kuni juuni

keskpaigani. Kuid lina külvati viimasena teiste teraviljade järel. Palamuselt kogutud info järgi oli külitavate viljade järjekord „ ... rukis, nisu, kaer, oder, lina, hernes, lääts, tatar, uba, kanep“ (Loorits 2000: 89). Tuli jälgida ka teiste viljade saagikoristamise aega, et need ei kattuks. Iga talupidaja pidas kinni oma harjumuspärasest külvinädalast. „5 või 6 nädalal külvati, mida aegsamini saab külvata seda pikem lina“ (ERM EA 10: 549, Koeru), „Linaseemne külmine sündis 7 nädalal, seda vaadati ka metsast, kui mets ennast ruttu ehib, siis peab põllumees ennast ka ruttu ehtima“ (ERA II 60, 19/21<Kolga-Jaani khk.). Pigem kardeti hilist külvi, kus lina võis ikalduda varajase öökülma või põuase suve tõttu (ERM KV 199: 50, Tammiste), valdavalt on siiski külvatud maikuu jooksul, kui *toomingas õitses* või *peoleo laulis*. Sellise kaadriga algab ka (ilma hääleta) ülesvõtte linatöödest, need näitavad õige külviaja (EPM Fi 61). Kevadel jälgiti külviaega ka mulla soojus järgi, kui kannatab palja tagumikuga maa peal istuda ja tagumik külmetama ei hakka, on õige aeg külvamiseks käes (ERA RKH II 385, 437/440 (37)< Tori), see tarkus elab veel tänapäeval põllumeeste seas.

Kui külvamise aeg on teada, siis sellele järgnes nõ õige päeva leidmine. Päeva valimisele pöörati suurt tähelepanu, üle Eesti on kogutud erinevaid õige päeva kirjeldusi. Viljandimaalt kogutud rahvapärilike teadete kohaselt vaadati külvamise päeval taevasse ja kui oli näha pikka õhukest pilveriba ehk *linaema*, siis alustati külvamisega (ERA II 308, 438 (37)< Halliste). Kas külvata hommikul, lõunaajal või õhtupoole, on sama oluline või isegi olulisem kui päeva valik. Välitöödelt kogutud info põhjal võib järeldada, et seda tehti pigem hommikupoole põhjendusega, et siis on tavaliselt vaiksem või lausa tuuletu. Kerge tuule korral valiti külvamise suunaks pärituul (Rammo 2014). Rahvaluulekogudest leiab nii Lõuna-Eestist kui saartelt pärastlõunast külviaega. „*Lina külvatakse, kui päev veereb [...] seemned vastu päeva läikiva*“ (ERA H I 6, 37 (75)< Põlva).

Lina ikaldumise vastu ja hea saagikuse tagamiseks on rahvaluule pärandanud maagilisi rituaale, nt „*Mõni külvanud linaseemet pool alasti. Et Jumal siis halastaks ja lina hästi korda minema laseks*“ (ERA H II 55,54 (11)< Saarde) või siis „*Kui linu külvati, panti viisud tagasiperi jalga ja nõöridel lasti taga jooksta ise pidanud hästi vanduma. Lina tahtnud vandumist, mitte palumist. Enne pantud veel hästi soola seemnete peale, siis ei saanud keegi lina ära kahetata*“ (ERA H II 24, 203 (105)< Jõgeveste). Küll ei ole selgunud, miks on sedasi toimitud, pigem on Loorits (1998) rahvausundi kogumikus täheldanud seemnekülvamise juures vastupidist. Linaema soovinud parimate linade kasvamise ohverduseks tilk viina, mis külvamise algul sinnasamasse põlluservale valatakse, ta olevat olnud väike naine pikkade maani ulatuvate valgete juustega, kes ei sallivat laiskust jaaniööl (Loorits 1998: 90).

Külvamise protsess oli tähtis ning seda tegi ainult peremees. „*Perenaine ei teadnud sellest külvamisest midagi, linakülvamisega tegeles ainult peremees*“ (Kukk 2014). Lina tuli küllida õige tihedusega, öeldi, et üheksa seemet pidi mahtuma hobusekabja jälge (Rummel 2014). Ühele Riia vakamaale¹² arvestati keskmiselt üks puud seemet (ERM KV 199: 50, Tammiste). Külvamine toimus valdavalt käsitsi, juba 1920. aastatel kurdeti heade linakülvajate puudumise üle (Mets 1921: 41). Oskamatu külvi kahju vältimiseks soovitati ristikülvi, ennem võis lina olla tihedama külvi kui vastupidi (samas).

2.2.3. Külvitöö

Teateid linakülvamisest on vähe, ühe suurima etnograafilise uurimuse *Külvinõud ja külvisamm* on koostanud Viidalepp (1947) olles kogunud teateid lokaalsest pärimusest, põllumajanduses kasutuses olnud mõõtühikutest ning külviperioodiga kaasnevatest teguritest, jättes käsitlemata teravilja liigid ja sellega seotud külvamise viisid. Kuid nagu etnograafilistest tähelepanekutest ilmneb, oli viis siiski tähtis, seda võis tingida linaseemne (libedus) võrreldes mõne teise viljaseemnega.

Lina külvatakse kamaluga, *püuga* (Loorits 2000: 157), peotäiega reguleeritakse külvitihedust (Viidalepp 1947: 113). „*Seemet külvati nagu iga teist vilja, matist - aga seemet võeti vähem peosse*“ (ERM EA 3: 573, Viru-Jaagupi). „*Linaseemet ei võetud peosse nii palju kui mõnda teist vilja. Kui seemet oli vähe siis külvati ainult kolme sõrmega*“ (ERM EA 67: 291, Saarde).

Varemal aja oli levinuim viis alustada külvamist parema jalaga (Viidalepp 1947: 113), sellel olevat igivana ebausku, et inimese parem pool on tugev, puhas, hea, aga teine pool halb, nõrk, ebapuhas (Loorits 1998: 232). Üha vähem kohtas 20. sajandi algul ühesuunalist külvamist, hilisemal ajal ja ka tänapäeval toimub külvamine edasi-tagasi liikudes ja külvisamm on pikem kui varem (EPM Fi 60, Pensa 2014).

Linaseeme on helepruuni värvusega, seda on külvamisel väga raske näha ning seetõttu oli tarvitatud erinevaid abivahendeid. Külvirea laius, mis on viis sammu (Loorits 2000: 158), kahesuunalise külvamise korral (EPM Fi 60) märgistatakse, selleks on kasutatud erinevaid võtteid - kõrgem teivas (samas) või külvirinde keskele veetud jälg. Tehti seda siis jalga järele vedades, tugevama puuoksaga tõmmates või asetati pikki õlgi märgistuseks (ERM KV 199: 50,

---

¹² Riia vakamaa ca 0,37 ha, Tallinna vakamaa ca 0,18 ha. (Viires 2000: 323).

Tammiste), appi võeti ka lapsi, kelle ülesanne oli astuda mööda viimast seemnerida (Planken-Kallavus 2014).

Lina külvamisel on kasutusel olnud külvinõu. *Külmit, külvivakk, külüm* oli valmistatud peamiselt puujuurest, -koorest, Lõuna-Eestis oli tuntud külvipõllest külüm (Viidalepp 1947: 95). Majapidamises olid vastavalt vajadusele kasutusel erineva mahuga külvinõud, mis kandsid erinevaid nimetusi (samas). Üle Eesti kasutatud samanimeliste külvinõude mahud võisid olla väga erinevad - 10–20 toopi¹³, tulenesid ajaloolisest taustast (Wiedemann 1973: 428).

Umbrohutõrje linapõllul

Hõredama külviga on võimalus saada suurem arv kupraid, tagada järgmise aasta suurem seemnekogus, kuid kannatab kiu kvaliteet, kasvab hargnev ning jääb lühike (Ritslaid, *et.al* 1949: 90). Hõredama külviga antakse rohkem ruumi umbrohule. „*Lina puhastati umbrohust [...] kui see oli 3-4 tolli pikkune*“ (ERM EA 3: 573, Viru-Jaagupi). Ohakate vastu kasutati ohakarauda kas väljajuurimiseks (EPM Fi 60) või juure lõhkumiseks (ERM EA 10: 531, Koeru). Saaremaal arvati, et kui lina oma esimeses kasvufaasis maha tallata, siis kasvavad head linad, seetõttu juba umbrohust kitkumist *rookimist* tehti külitavas asendis *kikerdades* (ERM EA 30: 439, Jämaja). Samas välitöödelt kogutud info järgi ei teki umbrohuga mingeid probleeme, kuna lina on väga tiheda külvi ja kiire kasvuga ega anna ruumi umbrohu tekkele (Rummel 2014). „*Lina lämmatab umbrohu*“ (Kukk 2014).

2.3. Linakülvamise taasloomine

Linakülvi alguseks sai määratud traditsiooniline aeg ehk siis, kui mets ehib end - 9 mai 2014. Linapõld vajab lina vegetatsiooni alguses tingimata rohkelt niiskust, rohkem kui tavaline (nisu, rukis) teravili. Liiga soojal kevadel toimub vee kiire aurustumine maapinnast (Paalman 2014). Külvipäeva eelne nädal sattus olema vihmane. Külvamise päeva hommik oli aga selge, kiudpilvi polnud.

Linapõld asus Kagu-Eestis Tsiistres, kus ajalooliselt oli lina kasvatatud. Põllumaa 0,21 ha valmistati ette masinatega. Kuigi taasesitluse üks eesmärke oli traditsioonipõhisuse järgimine, oli

---

¹³ Toop= 1,23 l, kehtis alates 19. saj. (Viies 2000: 299)

mõistlik lahendada tekkinud olukord kaasaegseid vahendeid kasutades, ühtlasi toimis kogukondlik töökorraldus. Maa oli söödis ning selle ettevalmistamisega alustati juba eelmisel sügisel. Maa käsitsi harimine tõenäoliselt linakiu kvaliteeti ei muuda oluliselt või ka üldse mitte. I. Rummel oma intervjuus linakülvamisest rääkides kirjeldas, kuidas toimetas tema: seemne siblis mulda rehaga ning seejärel rullis põllu. Põld oli vanaproual ligi 10 sajandikku (Rummel 2014).

Kirjalike allikate ja intervjuude põhjal oli selge, et ise ma külvamisega hakkama ei saa ning tuleb leida kogunud külvaja. Oli küll võimalus kasutada reaskülvi masinat, mis peaks tagama kindla külvitiheduse, kuid soov oli proovida traditsioonilist käsitsikülvi. Külvajate puudusest kirjutati juba 1930. aastatel, tänapäeval on see eriti keeruline küsimus. Olin mitmel korral märganud ning tähelepanu juhtisid ka informandid, et lina tuleb külvata tihedalt, nõ üheksa seemet hobusekabjas (Rummel 2014). Õnnestumise kahtluse korral pidasin üheks võimaluseks ristikülvi. Külvi tiheduse määrab külvisamm. Hõredalt külitud linal võivad esineda alumised hargnevad varred, mis on nõrga kasvuga ning ka ilmastikust tingitud võrsekahjustusest areneb hiljem välja ebakvaliteetne vars.

Inimest, kes oleks varem linaseemet külvanud, ei leidnud. Rääkisime kokku kohaliku Väike-Oja talu peremehe Ivaniga, kes oli aastaid käsitsi külvanud heina- ja viljaseemet. Seemneid ei saa küll omavahel võrrelda, kuid viskemeetod loodetavasti sobitub linaseemnega. Soov oli leida võimalikult autentne külviuese, et saada teada, kui palju traditsiooniline külimit mahutab ning kui suure ulatuse pinnast selle täiega ära katab. Külimitu seemnete jaoks saime Seto Muuseumi asutajalt elupõliselt setult L. Sillaotsalt (2014) : „*Minu isa kasutas seda külimiti linaseemne külvamisel*“ Külimit oli punutud männijuurtest, küljes 87 cm pikkune sedelgavöö risti üle rinna kaela riputamiseks.

Külimisvakk: kõrgus 35 cm, läbimõõt 30 cm, kogumaht ligikaudu 10 liitrit = 8 toopi. Külvirea laius kaks meetrit ja pikkusesse 100 m kulus 5 toopi seemet. Täpset tihedust teadmata tundus kõik olevat õige. Probleemiks osutus hilisemal analüüsil külvamise suund. Ülesharitud põllu kuju polnud nimelt ristkülik, vaid sellele lisandus umbes 4 m laiune ja 151 m pikkune riba. Nii jäi külvi suund ristipidi põllumaa suhtes ning seemnekoguse jagamine külvatavale alale oli keerukas. Umbes 0,21 ha kulus 25 kg seemet. Lõpuosa külv jäi suhteliselt hõre (külvaja ei soovinud jätta teeäärset osa külvamata), mis, nagu selgus, andis eksperimendile lisaväärtust: oli võimalik vaadelda linavarre erinevusi hõreda ja tiheda külvi korral.

Külviosa lõppu lisan lühikirjelduse kiulinaseemne leidmisest Eestis. Oletasin enne külvamist optimistlikult, et küsimus - kust saada seeme - laheneb ruttu, Eesti ju ajalooliselt tuntud linakasvatusmaa. Kuid olukord osutus üsna keeruliseks ja lõpuks lootusetuks, sest kiulinaseemet Eestist hankida ei õnnestunud. Helistasin ja küsitlesin elektronposti teel kõikvõimalikke asutusi, kellel võiks olla seoseid linaga: Eesti Põllumajandusmuuseum, Jõgeva Sordiaretusjaam, teravilja seemne maaletooja, välitöö informant, kes veel 1990. aastate lõpul kasvatas kodus lina, Mõniste Muuseum, kunagine kiulina kasvataja ja praegu õililina kasvatav põllumees K. Paalman. Kõigi vastus oli - ei tea. Viimases hädas helistasin linavabrik Vestra EX juhatajale lootes, et võib olla oskab tema kedagi väljastpoolt Eestit soovitada. Nii lõpuks jõudsin Lätis asuvasse linakasvatusettevõttesse, kes, nagu selgus, ostab Hollandist sisse kiulinaseemet. Ostsime kiulina seemet 25 kg (sort *August Sesesta*, päritolumaa Holland, ostetud Lätist, SIA Zalers). Soov külvata Eestis ajalooliselt tuntud nõ kohalikku seemet luhtus. Tänu kohtumisele pärandoskajaga Koonga vallas on mul võimalik võrrelda sealt saadud 1940. aastatel kasvatatud ja masindamata lina. Linavarre pikkus on keskmiselt 60 cm, linaluu on 1–2 mm läbimõõduga.

2.4. Lina kitkumine

Lina on talurahva põldudel kasvatatud peamiselt ikka kiu saamise eesmärgil, kuid lisaks oli vaja seemet järgmiseks aastaks ning hästi idanev seeme saadi küpsest viljast. Kui hakati aktiivsemalt linadega kauplema, kasvas nõudlus paremale kiule. Hinnatud oli peenike kiud, mille eest maksti suuremat raha. Kui ei olnud tegemist ainult linakasvatusele suunatud majapidamisega, siis tegelikkuses ei suudetud seda nõudmist täita. Samuti 1920. ja 1930. aastatel ilmunud linakasvatuse-alastes väljaannetes rõhutatakse õigeaegse linakoristuse osa hea kiusaagi saamisel, tuues näiteks Hollandit, kus väga peenikest linakiudu kasvatatakse ja seda isegi Eestist ostetud seemnest (Kõiva 1933, Mets 1921). Linavarre küpsuses arvestatakse kolme erinevat faasi. Esimeses faasis saab ainult kiudu, teine faas annab kiudu ja seemet, kolmas faas ainult seemet (Kõiva 1933: 88).

Nagu välitöödest (Pensa 2014) ja senisest kirjapandust järeldub, eelistab eestlane saagiks saada kiudu, seemet. Kitkumisega alustatakse, kui vars on 2/3 osas lehtedest laasunud, kuprad kollast värvi ja seeme helepruun. Haidak (1976) on oma Võrumaa linateemalises uurimuses öelnud: „Linapeo pidi olema kollane; kui peo roheline oli, siis oli kitkumine varajane olnud“.

Kitkumisel arvestati linavarre ühepikkususega, mis on oluline järgnevates töötlemise etappides (Kukk 2014, Rummel 2014). Umbrohtunud põllult koristades tõmmatakse linavarre ülemisest osast kinni haarates (Rummel 2014).

Uurimuse käigus olen täheldanud erinevaid väljatõmbamise viise, peatähelepanu on varte ühtlase pikkuse hoidmisel.

1. Linapeo loomine toimub peotäie, *kisu-peu* (Loorits 2000: 34) kaupa, igat peotäit kergelt veerand pöördega (Planken-Kallavus 2014) või otse (Kukk 2014) maa seest välja poole tõmmates. Kokku liidetakse ühte linapeosse kaks–kolm peotäit, mis ühe tõmbega lõplikult maa seest välja tõmmatakse. Avinurmes liikus kokkuliidetud linapeo väljatõmbamise hetkel suurema kaarega, eemaldades ühtlasi mulla juurtelt.
2. Linapeo moodustamiseks tõmmatakse iga peotäis lõplikult maa seest välja, liites peotäied omavahel ühte linapeosse, sellise meetodi juures jälgitakse kuparde ühtlust (EPM Fi 60). Lõplikul väljatõmbel lüüakse linavarsi kergelt vastu maad, eemaldades juurtelt liigse mulla (Kukk 2014, EPM Fi 60).

Valdavalt märkab linapeo suuruse kohta illustratiivsetelt allikatelt üsna ühesuguseid andmeid, keskmine linapeo mahtus mehe kahe peo vahele. Täiesti erinevaid linapeo suurusi võrreldes teiste piirkondadega on märgata Setus, kus linapeo on niivõrd suur, et seda seotakse kokku maas (vt foto 1). Vaadeldes illustratiivset arhiivimaterjali täheldangi sealsete linapeode suuruse vahet, ei selgu, kas selliselt toimiti ka 20. sajandi esimesel poolel, kus linapeod vähendati töötlemiseks (EPM TR 4452 V 156).

Foto2. Linapeo Setumaal. (Allikas: ERM Fk 1641: 18)

Pahemal pool vasaku käsivarre haardesse võetud linapeol jäävad kuprad suunaga ettepoole (vt foto 3). Linapeo seotakse varre ülemiselt kolmandikult, peaaegu kuarde alt (Planken-Kallavus 2014).

Foto 3. Linakakkuja Tarvastus 1912. (Allikas: ERM Fk 213: 119).

Linapeo seotakse kokku väikese peotäie linavartega, mis tõmmatakse maa seest, mitte ei võeta valmis linapeost (Planken-Kallavus 2014). „*Linapeo seoti vaevastest ja lühikestest linadest tehtud sidemega*“ (ERA H II 58, 125/64< Jüri), millest võib järeldada linade vähesust. Suuremat mõõtu peo vajas sidumiseks pikemaid ehk siis sama pikki varsi kui linad olid. Seotud sõlme üks olulisemaid aspekte oleks ehk tema vastupidavus ja reguleerimise võimalikkus ning sidumisel jälgiti seose juures juurte ja kuparde suunda. Uurimuse raames tuvastasin erinevaid sõlmetüüpe, kuid kahjuks jäävad etnograafilised ülestähendused ebaselgeks. Oidekivi esitab oma uurimuses mõned linasõlme joonised (Oidekivi 2004: 20).

Kitkutud linapeo hoiustamine põllul

Valmis linapeod kanti põllu keskele hakkidesse, *kuhilatesse* „*Kolm peod toetati kokku, edasi hakati sättime järjest peale, kokku pandi ühte hakki 10 peod*“ (Kiisk 2015, Rummel 2014), lamandunud linad hakkasid kiiresti riknema (peod läksid seest kuumaks), varred muutusid halliks (Kukk 2014). Hästi kinnitatud linapeo pidas vastu kõigile järgnevatele (kuparde

eemaldamine, transport, viskamine või asetamine vette ja seal päevi, nädalaid ligunemine) tööprotsessidele, kuni sõlm lõplikult eemaldati varte murdmiseks, seetõttu ei saa alatähtsustada linapeo sõlme.

Enne koristamist arvestati lisaks linataime valmidusele töökätega, kas võis ka talgulistele loota, linavars küpses soojas kiiresti ja oli üleküpsemise oht. Saartel ja taludes, kus külvati lina ainult oma tarbeks, püüti hakkama saada oma pere jõuga. Põhjus võis olla ka usalduse puudumine. Tööd tehti kiirustades, peod ei pruukinud saada ühepikkused (Kukk 2014), Hiiumaal, kus külitati ainult 1-1,5 puuda lina, suudeti ühe päevaga kitkumine lõpetada, kaasa aitas liivane pinnas (ERM EA 9: 439, Hiiumaa). Võrumaalt kogutud andmetele tuginedes suutis kaks naist ühe tööpäeva jooksul kitkuda vakamaa jagu lina (Haidak 1976). Linakitkumise talgud olid levinud üle Eesti, talgud tehti külakorda (Rummel 2014). Suurematel põldudel nagu Lõuna-Eestis püüti talgulistega kaupa teha juba aasta varem (Viidalepp 1941: 190), kindlustamaks tööjõudu. Lina kitkumine, *kakkumine* oli peamiselt naiste töö. Talgulistena eelistati nooremad neide, nemad oli virgemad ka tulema sest alati peale talgud löödi poistega laulu ja tantsu (Loorits 2000: 132). Virk kitkuja oli hinnas, et selgitada välja kiireim, korraldati võistlusi (vt foto 4).

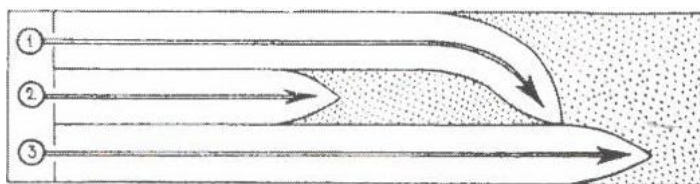

Foto 4 Linakitkumise võistlus. Kitkuja nr. 2 suletakse aeda. (Autor: Loorits: 2000: 130).

2.4. Linakitkumisprotsessi taasesitlus

Lina koristamisega alustasin kaks kuud pärast külvamist. Linavarre keskmine pikkus oli 100-110 cm. Linavars oli alumiselt kolmandikult lehtedest puhas ja kupra osa veel kergelt rohekaskollane, seeme oli helepruuni värvusega. Lina tõmmatakse koos juurega maa seest välja, lõikaja raiskab väärtuslikku kiudu ning lõigatud vars tekitab ühtlase lõnga saamisel kiu omadustest tulenevaid raskusi. Kitkumisel tuli jälgida ühtlast varrepikkust, linapeo peaks koosnema ühepikkustest vartest, et kupardamisel ja ka järgmistel protsessidel ei tekiks liigselt kiu kadusid. Kui on kätte võetud peotäis varsi, siis väljatõmbamisel hoian kinni alumisest

kolmandikust ning teen seda liigutust kerge pöördega, et oleks rohkem jõudu juur paremini maa seest välja tõmmata (vt foto 5).

Foto 5. Linavarre pöördega tõmbamine maa seest. (Autor: M. Pensa).

Juured lüüakse kergelt vastu maad liigse mulla maha raputamiseks. Pärast esimese peopessa mahtuvate linavarte *peo* väljatõmbamist tõmban juurde järgmise, kordan seda tegevust senikaua, kuni saan kokku kahe peopessa suuruse linapeo, mõõdan keskmiseks übermõõduks 30cm. Asetan varred kaenla alla nii, et kuprad jäävad ettepoole ja juured tahapoole, seon varred kolmandiku kõrguselt kinni sõlmega. Sidumiseks tõmban väikese peotäie linu, sidumisel peab jälgima, et juured jäävad juurte suunas ja kuprad kuarde suunas. Sidumise sõlm: sätin kuardega osa paika nii, et kuprad hoiavad kuarde poole, varre keskmise osa seon über linapeo, juurtepoolse osaga teen über kuardepoolse osa peale kaks vinti. Saab ka ühega hakkama, kuid siis peaks väga tugevalt tõmbama varre kokku ning juurtepoolse otsa tõmban vindi alt läbi (vt foto 6).

Foto 6. Linapeo sõlm. (Autor: M. Pensa).

Kui etnograafilises materjalis on kirjeldatud umbrohu eemaldamist, siis minu katses, nagu kinnitas ka Kukk (2014), ei olnud seda vaja teha, kuna linavars kasvab umbrohest kõrgemale ning lämmatab selle. Põllul jäi ühes osas seemnekülv hõredaks ja tõepoolest tuli tegemist umbrohuga. Selles põlluosas jäi ka linavarre pikkus veerandi võrra lühemaks. Kitkumisel ei võtnud kinni varre alumisest kolmandikust, vaid vastupidi tuli jälgida ülemist osa, et võimalikult vähe umbrohtu kaasaks linapeosse. Hõredamal külvipinnal oli ka märgata kaheharulisi linavarsi.

Ajalooliselt on kitkumine olnud naiste töö, kuid nüüd oma kogemustele tuginedes saan öelda, et see osutus üheks füüsilist jõudu nõudvaimaks tööks. Kiulina oli tugeva varrega umbes 3 – 5 mm läbimõõdult, võrreldes 1940. aastail kasvatatud linavarrega oli see peaaegu poole peenem. Linavars on tugevalt maa sees kinni. Uurimused on öelnud, et nii palju kui maa peal on ka maa sees, mis muidugi ei tähenda, et kogu juurestik tõmmatakse välja. Juur katkeb umbes 8 - 10 cm sügavuses, katkemise koht sõltub ka maapinna kuivusest koristustööde ajal.

Kitkumine kestis neli viietunnist tööpäeva, pidevalt töötas neli inimest (ühel päeval käis talgute korras kaheksa kitkujat, teisel päeval oli põllul viis, ülejäänud päevadel kaks-kolm kitkujat). Kahjuks oli ilm kitkumise päevadel väga palav - 28-30°C. Nelja päevaga suudeti kitkuda umbes 10 sajandikku, umbes pool kogu külvatud kogusest. Loobusime kitkumast osa, mille oli vihm maha löönud, see oli kaardunud maha läbisegi ning osaliselt mustaks tõmbunud. Lõpptulemusel ligi veerand jäi ilmast tingituna koristamata ning kolmandiku lasime üle küpseda, et saaks

seemet järgnevaks aastaks. Seeme oli nädal pärast kitkumise alustamist küpse pruuni värvusega, vars puitunud ega kõlvanud töötlemiseks.

Analüüsidest kitkumiseks sobiliku linavarre küpsust oluaks õigem alustada ligi nädal varem. Vars ei vasta veel õigele küpsusastmele, kuid oleks olnud elastsem ning mitmepäevane kitkumine ei mõjutaks varre üleküpsust.

2.6. Lina kupardamine ja töövahendid

Kupardamine, *lina kammima* ehk kuparde, *kugarate* eemaldamine linavarrelt linaraatsaga, *linasugemiseväits*.

Kupardamine toimub kas põllul või taluõuel. Kupardamise aeg on piirkonniti erinev. Küsimusele, millal ja kus toimus kupardamine, vastab saarlane Nõu (2014): „*Kärajad* (linapeod) *kuivasid algul põllul mõned päevad, siis viidi koduõuele varju alla kuivama*“. M. Planken-Kallavus (2014) Ida-Virumaalt: „*Linad pandi vankri peale (vanker millel polnud ääri vaid ühetasapinnaline) juured sisse poole ja ladvad väljapoole, kuprad omavahel ei haakuks*“. Pika kuivatamisprotsessi mõtteks oli seemnete küpsetamine. Väga oluline oli saada nii seemet kui kiudu, kiudu kitkuma hakates ei ole seeme päris küps veel ning seepärast toimub järelküpsimine. Häädemeestes eemaldati kuprad koheselt peale kitkumist, töö toimus linapõllul (ERM EA 67: 247, Häädemeeste). Võrumaalt L. Kukk (2014): „*Siis pandi hobuse ette rakendile ja viidi kuhugile kodule lähemale, põllu pealt toodi ära. Kohe peale kitkumist alustasid mehed kupardamisega*“. Hiiumaalt pärit talumees räägib: „*Käinas pannakse varred kohe koos kupardega kaste kätte ja aetakse alles peale kasteleotuse lõppu ropsimõõgaga maha*“ (ERM EA 9: 447). Linad seisid ainult päeva või kaks põllul hakkides, senikaua kui peremees tegi valmis seemnekuivatusrõugu. Kupardes asetsevad linaseemned pannakse kuivama selleks puhuks ette valmistatud kõrgemale asemele, kust tuul hästi läbi käis - *sard*, *rõuk*, mõnel pool ehitati peale katus - *linamees* (Oidekivi 2014). Kuna seeme rikneb kiiresti, ei alustatud enne nende töödega kui ettevalmistused tehtud (Haidak 1976: 4). Raatsitud linad viiakse kohe likku.

Kupardamise protsessi ei ole etnograafilises materjalis väga kirjeldatud. Samas Ritslaid (1949) manitseb oma käsiraamatus selle protsessi oskuslikule käsitlemisele, oskamatusel ja ka hoolimatusega võib ära rikkuda linavarre ladva. Veel esitab ta kaht tüüpi linaraatsimise

käsitlemise. Esiteks Võrumaal ja selle lähiümbruses kinnitatakse üks või kaks linapeod pukile ja kupardatakse. Teiseks Lääne-Eesti pool, kaasa arvatud Viljandimaal kinnitatakse teravaotsaline linakamm linapukile ja selle vahelt tõmmatakse linapeod läbi. Välitöö käigus esitasin informantidele küsimusi kupardamise kohta. *"Oli selline 80 cm pikkune pink ja pandi linapeo sinna pingi peale pikali ja sealt siis pandi nõõriga üle, konksuga, oli siis selline konks ja pandi kinni, et see ikka kõvasti kinni oleks ja tagasi ei tuleks. Ja siis oli linasugemise hari ja siis need kupraotsad olid üle pinglotsa ja siis hakati selle harjaga sugima (raatsima), niikaua kui sai peo puhtaks. Kuprad otsast võeti pingikülest lahti ja visati kõrvale ja pandi järgmine, kuni kõik sai ära soetud"* (Kukk 2014)., *Setumaal üksinda kupardamisel asetati linapeo pingile kuparde poolne osa suleti põõnataolise kinnise taha ja tõmmati raatsaga linapeo ladvast läbi"* (Lell 2014). Kui Setumaal kahekesi kupardati, toetus üks linapeole, hoides nii varsi liikumatus asendis, teine tõmbas raatsa käes hoides kupardest läbi (vt foto7).

Foto7. Linakoristus Setumaal. (Allikas: ERM Fk 2870: 99).

Foto 8. Linasugemine pingil vana moodi, abiline hoiab peod kinni. (Allikas: ERM Fk 1641: 41).

„Kammimisel võeti pihu vahele ja tõmmati kõvasti sinna kinni [...]. Kamm oli kinnitatud pingi külge, meil on see harvem kamm aga saab ka sellega teha. Linakammimist tehti neljakesi korraga“ (Planken-Kallavus, Rummel 2014). Jääb selgusetuks, miks oli tarvis nii suurt arvu kupardajaid.

Saaremaal eemaldati kuprad pekstes, enne olid linavarred kuivatatud *„Kurikatega kolgiti kupraid, lina pandi lauale ja seal peal toimus kolkimine“ (Nõu 2014). Kupardamisest Hiiumaal: „Istutakse kaksiti pingi peale, võetakse linapeo vasakusse ja ropsimõök paremasse kätte ja lükatakse mõõgaga nupud otsast ära“ (ERM EA 9: 441, Pühalepa).*

Foto 9. Kuparde eemaldamine saartel. (Allikas: ERM Fk 214:165)

Toorelt linavarrelt eemaldatakse kuprad kohe pärast kitkumist raatsaga (Kõiva 1935: 95). Raatsaks nimetatakse vikatitaolistest teradest koosnevat reha, vikatitera pikkus on ligikaudu 15 cm ja neid on reas 10–2 cm vahedega, mida esineb kahel kujul. ERMi kogude andmeil on laiemalt levinud laua külge kinnitatud nugadega raats, aga Kagu-Eestis ja Tartumaal varre külge kinnitatud noad (Kalits 1926-1992). Raatsast erinev on linakamm (vt foto 9), mida kasutatakse kuivatatud linavartelt kuparde eemaldamiseks (Kõiva 1935: 95).

Foto 10. Linakamm. (Allikas: EPM TR 923: 12 E 344: 12).

2.7. Linakupardamisprotsessi taasesitlus

Kupardamiseks teeme ettevalmistusi põllul, omavalmistatud linapingi alla paneme lina, et mahakukkunud kuprad hõlpsalt kätte saada. Meie kasutuses on varrega linaraats, et saaks sellega kupardada, on tarvilik lisajõud või pink, millele saaks linapeo kinnitada. Katsetame Võrumaa välitöölt kogutud info rakendamist, aga mingil põhjusel see ei õnnestu, ei suuda linu nii tugevalt

pingi külge siduda ja need tulevad peost välja, kui jõuga läbi linavarte tõmmata. Samas väsitab selline asend selga, seega tundus mõistlikuna leiutada kõrgem pukk, mille külge kinnitada linaraats (vt foto 11).

Foto 11. Linakupardamine oma tehtud pukil. (Autor: M. Pensa).

Puki jalad lõime tugevasti maasse, sest, nagu selgus, - jõud, millega tõmmatakse peod läbi nugade, on tugev. Kasutatud linaraatsa nugade vahe oli 2 cm, samas Avinurmel mainiti nuga 1 cm vahedega. Tööprotsessis tekkis küsimus, mil viisil on võimalik niivõrd tihedalt asetsevate nugade vahel läbi tõmmata kupraid, kui need on omavahel risti-põiki segamini.

Teadmata õiget meetodit, alustasime õige julgelt ning kogu peo nugade vahele kinni lüües, kuid see ei toimunud, suhteliselt võimatu oli peod kammida. Õigemaks osutus etapiviisiline kammimine. Peod hoidsime raatsa suhtes otse ning tõmbamist alustasime ladva otsast, liikudes järk-järgult sügavamale. Peol tuli ka teist poolt kammida, sest nii oli võimalik korralikult kõik kuprad eemaldada. Puki alla laotatud lina lihtsustas kuparde kokkukorjamist.

Tõdesime, et väga suur vahe on sellel, millise tööriistaga töö toimub. Hoides linaraatsa käes saame puhastada suure hulga kupraid korraga, aga vastupidi tuleb eeliseks väiksem linapeo, sest seda jõuab tugevalt kinni hoida. Ja tegelikult arhiivifotosid või filme vaadates võime seda ka näha.

2.8. Linavarre leotamine ja kuivatamine

Et kiudu puitunud linavarrest kätte saada, tuleb seda kääritada - seda nimetatakse leotamiseks. Kääritamisprotsessi käigus eralduvad kiukimbud linavarre teistest kudetest. Kääritamine toimub bioloogilisel meetodil kas levinuma ja kiiremini toimiva vesileotusena või kasteleotusena. Vesileotus on valdavalt levinud maismaal, kus ei tundud kasteleotust, samas saartel, kus meri kaugel, leotati linad põllul. „*Ei tuntud vesileotust, polnud tiike, kus seda teha. Maapeal leotati, umbes kuu aega, linavars võttis hallika tooni*“ (Nõu 2016). Selline meetod vajab suuremat pinda laotamiseks, tuli arvestada linade kogusega ja leotamise võtetega: kas „kükitatult“ või hõredalt laotatult. „*Põua ajal jäeti linad sügisel leotamata, seda tehti siis kevadel*“ (Kukk 2014). Veos leotatud linadest: „*Linad ligunesid valgeks nagu siid*“ (ERM EA 67: 249, Häädemeeste). Hiiumaalt pärinevate teadete kohaselt leotati linavarred merevees, valiti välja väiksemad lahesopid. Avinurmel leotati linaid ka jões, need seati sobilikul meetodil jõepõhja, et vool varsi minema ei kannaks (Rummel 2014).

Taunitud on vesileotus elavas tiigis, selleks puhuks tuli kaevata spetsiaalne tiik. Kõiva (1935: 576) kurdab ühes artiklis põllumeeste muret põuase ilma korral, et antaks luba looduslikes veekogudes leotada oma linaid. Kahjuks või õnneks põllumajanduskoda ei anna luba. Linavarre käärimise protsessis eraldub toksilisi aineid, mis mõjuvad hävitavalt vee-elanikele. Kõiva toob kasteleotuse eeliseks vesileotuse ees välja selle pehmuse ja tõsiasja, et sellist meetodit rakendavad ka hollandlased (Kõiva 1933: 126). Kasteleotuse eeliseks peetakse ka selle suhteliselt eksimatust õige leotusküpsuse määramisel (Paalman 2014).

Kõiva(1933) soovib valida kasteleotuseks niiskemat pinnast, kuhu ei paisataks ainult päike, vaid oleks pikemalt hommikune udu, metsa-, raba-, veekoguäärsed alad, mitte mäe otsas. „*Laotasime niidetud heina peale, jõe äärde*“ (Nõu 2016). Kasteleoks laotatakse linavarred suhteliselt õhukeselt nii, et maapind alt paistab (Rummel 2014). Laotamisel jäetakse iga rea vahele astumise ruum, laotamisel ladvad ühele poole ja juured teisele poole (samas). Kas linavarsi tuleb kasteleos mingil ajal ümber pöörata? „*Mina keerasin küll. Ei ole reha vaja võtad niisamuti ja jääb vahe sisse umbes nii nagu üks pihu lõppes ja keerad*“ (Rummel 2014). Kõiva (1933) ütleb oma raamatus, et hõredalt laotatud varsi pole tarvis pöörama hakata.

Linavarre küpsust kontrollitakse seda murdes, vars peab eralduma kiust. Leotusküpsust on peetud üheks olulisemaks etapiks linatöodes: „*Leos sünnib lina teist korda*“. Võrumaalt L. Kukk (2014) kirjeldab linavarre leotusküpsust ja linade väljavõtmist linaloaugust „*Murrad katki siis*

on näha et lina kiud lööb linaluu küljest lahti. Linakiud on luu sees ja kui juba lahti on lõõnud, täiesti lahti siis võetakse vajutused pealt ära ja võeti siis sõnnikuhark, see oli pika varrega või pandi pikem saba järgi ja sellega tõmmati siis need linapeod sealt leost välja“.

Vesileotatud linad kuivatatakse. Esialgu visatakse tiigi kaldale nõrguma. „Need olid väga märjad“ (samas). Kuidas toimus leotusest võetud linade laotamine? ”Siis pandi hobune ree ette, mitte vankri ja viidi linad põllu peale (kõrrepõld, mulla peale, kus ei olnud suurt heina) ja laotati õhukeselt. See oli ainult naiste töö, pandi selga kõige halvemad riided, isegi teine aluspesu sest see töö oli märg. Linapeo võeti vasaku käe peale ja siis parema käega peoga hakkasid seda lina maha riputama“ (Kukk 2014). Kui põllumaad oli vähe, pandi vesileost võetud linad põllule kuivama „kükitatult“ (vt foto). „Linakükitamisel tõmmatakse side ladva otsa ja alumine pool lükati laiali nagu seelik“ (Rummel 2014) (vt foto). Sellist kuivatusmeetodit kasutati sarnaselt Hollandiga (Kõiva 1933: 121).

Foto 12. „kükitatud linad“, välitöö Avinurme 2014. (Autor: M. Pensa).

Kas siis kasteleos olnud või vesileost põllule laotatult kuivama pandud linavarred tõmmatakse kokku reherehaga (hõre ((4 tk)), pikemate piidega ((8 cm)) reha). Kokkutõmbamisel jälgitakse mahapandud peo suurust, ülesvõetud peod seotakse kokku nõoriga, mida Võrumaal nimetatakse *kuukõiste* (Kukk 2014) või hakid, mis on tuntum nimetus.

Kui endine kiulina kasvataja Paalman (2014) ütleb, et hea ilmaga põllul kuivanud lina ei pea enam uuesti üle kuivatama, siis Rummel (2014) räägib vastupidist. Kui valdavalt tunti rehe all kuivatamist, kuhu partele seati püstises asendis linahakid (Kõiva 1933: 132), siis Saaremaal kuivatati saunas (Nõu 2016). Kuivatamise juures jälgitakse õiget kuumust ja aega, sest liigne kuumus teeb kiule viga, kiud muutub sarnaselt luuga rabedaks ning võib töötlemisel takuseks muutuda. Õpetatud agronoom Hans Kõiva ütleb: „*Rehes seisab meie linaharimise ajalugu. Seal on esiisad ööd ja päevad linade kaudu raha teinud*“ (Kõiva 1933: 132). Teade rõhutab linakuivatamist kui olulist etappi linatöötluses. Lina harimine jääb hilissügisesse aega, kui valdavalt on niisked päikesevaesed ilmad. Eestis ei ole tuntud lina aastaringset käsitlemist nagu Lääne–Euroopa maades (Kõiva 1933). Lina on ka üks peamisi sissetulekuallikaid talupidamises. Kui ka lina ei kasvatata müügiks, vaid oma tarbeks, on vaja see töödelda. Seetõttu ongi ainus võimalus tehissoojuses kuivatamine. Linavars, mis sügisel põllult üles korjatakse, on niiskust täis, kui seda murda, siis lina ei eraldu kiult. Võiks ka kasutada kestvat puhastamist, kuid siis võib löökide tagajärjel muutuda kiud narmendavaks (samal: 137). Kuivatamine on üldtuntud Eestimaa kõigis piirkondades, tehti seda valdavalt rehetas või saunas (Nõu 2016). Lina kogub endasse kiirelt niiskust, seetõttu on soovitatud ka teadlaste poolt kohest murdmist pärast kuivatamist (Kõiva 1933, Ritslaid 1936). Küsimusele, millal hakatakse lina murdma, saan Võrumaal L. Kukelt (2014) teada, et kohe. „*Linade kuivatamist planeeritakse koos murdmisega, rehetalt võeti soojad lina ja hakati masindama*“. Mõni saarelt pärinev Lõuna–Eestile sarnased teated murdmise ajastamise kohta: „*On lina rehetas partel hää soojuse saanud, siis võetakse nad soojalt maha ja pannakse masina vahele*“ (Viidalepp 1941: 190). Lina niiskusest tulenes tema elastsus ja pehmus, mida võis kuivatamisel kergesti ära rikkuda. Kõiva (1933) toob välja, et väga vähesed linakasvatajad oskavad õigesti kuivatada.

2.9. Linavarre leotuse- ja kuivatamisprotsessi taasesitus

Taaselustamise käigus oli soov eksperimenteerida kaht erinevat liiki leotamise meetodiga. Vesileotuse kahjuks rääkis selle kahjulikkus vees elavatele liikidele, seda tuli teha vannis ning väiksemas koguses. Ka õige momendi tabamine on tähtis, et ei tekiks üleleotamist. Seega tundus kasteleotus kogenematust arvestades riskivabam ettevõtmine. Seda soovitas ka K. Paalman (2014). Kasteleotuse kasuks rääkis veel sobiv koht, läheduses asus soine ala ja kõrged puud hoidmas

niiskust. Laotasin varred äsja niidetud ädalale, et rohi kiirelt läbi ei kasvaks, kuna kastelikku jäetakse varred 3 - 4 nädalaks. Varred laotasin suhteliselt õhukese reana lootuses, et ei peaks ümber pöörama ning vars saaks ühtlaselt käärida ehk laguneda. Kasteleos oleva linavarre valmidust vaadatakse värvuse ja murdumise järgi, vars on saavutanud hõbehallika värvuse ning varre murdmisel linakiud eemaldub puitunud varre osast. Kui varre keskmist osa umbes 10 cm ulatuses murda ja luu murdub kergelt ning sõrme vahel seda murtud osa tõmmata siis peaks luu kiult eralduma.

Eksperimendi mitmekesisuse huvides tegin läbi ka vesileotuse, et näha, kui kiirelt toimub seal varte lagunemine ning määrata valmidusastet. Kasutasin selleks suuremat plastikust vanni, vanni laotatud linadele panin peale raskuse. Tundus, et viie päeva möödudes olid linad valmis. Sooja ilmaga kuumenes vesi vannis kiiresti ning juba mõne päeva möödudes oli tunda ebameeldivat käärimise lõhna. Keeruline oli ära tabada seda õiget momenti, kuna kõik toimus väga kiiresti. Vaadeldes kiudu pärast kuivatamist tundus see olevat liiga habras ning tõenäoliselt toimus üleleotamine. Olin välitöödel I. Rummeli juures näinud halli tooni linakiudu, kuid ei osanud sellele siis tähelepanu juhtida, et kiule annab värvuse leotamine. Nii juhtus ka eksperimendi käigus, kus vesileost võetud linavarred olid kollaka tooniga, aga kasteleos olnud varred hõbehallid.

Linavarte kuivatamine ja õigel kuumusel kuivatamine on väga oluline. Ainult päikese kuivatatud varrelt eralduvad luud väga raskesti, mis ei tähenda selle tegemata jätmist, sel juhul varred riknevad.

Kasteleos olnud varred tõmbasin kokku reherehaga. Rehereha varre pikkus on ligi 2 m, piide pikkus 10 cm ja umbes 40 cm rehalaua kokku 4 piid. Rehereha eelis on jämedama varrega taime kokku riisumine, sest siis ei haara kaasa liigselt heina. Kokkutõmbamine toimus kahelt poolt keskele kokku, käesirutuse ja varre pikkuse ulatuses. Kokku sai tõmmatud suur punt, et saaks moodustada haki, mis seisaks iseseisvalt püsti. Pundi sidusin kokku nõoriga, sidumise kõrgus ülemisel kolmandikul, alumise osa tõmbasin laiali, et seisaks paremini püsti.

Pärast leotusest ülesvõttu kuivatasin linad saunas. Asetasin kōetud sauna lavale püstiasendis linavarred, et kuum õhk ühtlasemalt läbiks varsi ning eemalduks viimanegi niiskus. Kuivamisprotsessi esimestel tundidel oli näha niiskuse eraldumist (sauna klaasist uks oli niiske, aga mitte täiesulatuses), õhuvahetus saunas toimus avade kaudu. Kuivatamine kestis kokku 24 tundi. Esimestel tundidel oli keskmine temperatuur 50-60°C, alates 5. tunnist pärast kuivatamise

algust ei lisanud enam kütet, vaid hoidsin suletud ukse taga soojas järgmise päevani. Proovides vart murda läks see kergelt pröksuga katki, elastsus oli varrest kadunud.

2.10. Linavarre murdmine

Linavarre murdmise eesmärk on puitunud osa purustamine, et saada kätte selle ümber asuvat kiudu. Murtud luude pikkuse kohta on levinud vastakaid arvamusi. Kui Ritslaid (1949) oma linatootmise käsiraamatus soovib luud võimalikult lühikeseks hakkida, siis Kõiva soovib vastupidist, tuues eskujuks saksa teadlaste soovitusi (Kõiva 1933: 136). Liiga lühike luu takerdub kiududesse, muutes puhastamisel kiu takuseks (samas). Filme vaadates ei selgu kiu pikkus, kuid märgates mitmekordset masindamise protsessi tundub, et pigem peetakse oluliseks võimalikult pehmeks murtud linavart (EPM Fi 60). Sarnaselt audiovisuaalset ja välitöö materjali hinnates jääb arusaam, et linaluu pikkus ei ole oluline. Koonga vallas läbi viidud uurimuse käigus tuvastasin 1 cm pikkusega linaluid (Kiisk 2015), aga Vasteliina vallast saadud käsitsi ringiaetava linamasina juurest leidsin 2 cm linaluud, ning sama pikkusega luud sain oma linamurdmise masinat¹⁴ käsitsedes. Linaluu pikkus on otseseoses kasutatava töövahendiga.

Linavarre murdmiseks on ajalooliselt kasutatud lõugutit, *kolgispuud*. See oli puupakust välja raiutud, koosnes alumisest osast, millel sisse raiutud sooned, ning käepidemega kaanest, millel sisse raiutud vastaspoolega soon. Lõuguti tagumine ots toetati maapinnale, esimese otsa all oli kaks jalga. Nagu kirjeldab 1882. a. sündinud vastanu Püssi alevist, oli sellega raske töötada: pidi kogu aja kүүrus olema. Kui enne esimest maailmasõda tulid kasutusele laud- ja raudkolgispuud, mis toetusid neljale jalale, oli töö palju lihtsam (ERM KV 94: 173-174, Püssi, Lügenuse). Linakasvatuse arenedes võeti kasutusele nii inimjõul kui hobujõul ringiaetavad (pool)mehhaniseeritud seadmed. Kui mujal Eestis toimus areng mehhaniseerimise suunas (Rammo 2015), siis Hiiumaal kasutati veel 1930. aastatel linavarte murdmiseks ainult lõugutit, *kolgispuud*. „Et saak nii väikene on tehakse kogu linaharimise töö üsna pealiskaudselt ja primitiivselt, kuna paremate tööriistade ja abinõude muretsemine end ära ei tasuks“ (ERM EA 9: 439, Pühalepa). Lõugutid talumajapidamisest päris ära ei kadunud, neid kasutati endiselt linavarre küpsuse proovimisel, kas kiud on luu küljest lahti löönud, nii pärast leotamist kui pärast kuivatamist. Masina kallidust ja ehitamise töömahukust arvestades oli neid vähe, kasutati

---

¹⁴ 3 rulliga käsijuhtimisega linamasin, eest söödetakse ja väljutab tagantpoolt. Päritolu Põltsamaa v Esku k.

külakorda (Nõu 2016), „*Külarahval ei olnud sellist masinat, käisid alati ja küsisid, et kuidas on kas linu saaks masindada*“ (Kukk 2014).

1936. aasta põllumajandusväljaandes kirjutatakse *Kodusest linaharimisest* muude tarvilike nõuannete kõrval ka Eesti kolme tüüpi linamasinaist (Ritslaid 1936: 958). Erinevad nii välisilme kui tööpõhimõtte. Linamasin murrab sooneliste pindade vahele seatud linavarre. Sooneline pind või rullid on valmistatud puust, mis kahjuks Kõiva sõnul ei suuda tagada kvaliteetset tööd, veavad linapeo ebaühtlaseks ja viltu. Soovitatakse kasutusele võtta kas täielikult või osaliselt rauast mehhaanilised jõumasinad (Kõiva 1933: 139).

Linamasina tüübid

2-3 soonelise rulliga horisontaalne linamasin, mida käivitatakse inimjõu. Olen avastanud kaht tüüpi tööprotsesse: esiteks liigutatakse rullide vahel edasi-tagasi linapeod, laskmata viimast linapeo lõppu läbi. Linamasina ees asuva laua pealt söödetakse rullide vahele linapeo, mis väljub horisontaalselt teisel pool rulle asuvale lauale, väljunud linapeod kogutakse kokku ja söödetakse eestpoolt uuesti, kuni on saavutatud vajalik pehmus.

Sellist tüüpi linamasinad on kõige levinumad (Nõu 2014, Rummel 2014, Kiisk 2015, Pensa 2015). Sama kinnitab ka Kalitsa (1926-1992), kirjeldades ERMis hoiul olevast üheksat linamasinat. Tema sõnul on tegemist käsitsi ringiaetava masinaga, mis on kogutud Pärnu-, Tartu-, Harju- ja Läänemaalt ning lisaks maketid Viljandi- ja Läänemaalt. Tõenäoliselt soodustas levikut lihtne käsitsusviis ning oletatavasti ka võimalus lihtsalt transportida (Pensa 2014). „*Selle masinaga saab kenasti tehtud oma tarbeks linad, ei olnudki suuremat vaja*“ (Rummel 2014), Saaremaalt kirjeldab H. Nõu (2014): „*Kui tuli linade murdmise aeg siis käidi masinad külakorda*“. Lõuna-Eestist pärinev etnograafiline käsikiri „*Harilikult juba kuke esimese kirkamise puhul pidi töömees külmas rehealas linamasina käsipuu või vända otsas olema, et päevase töönormiga – 15 kubu ja rohkemgi parsilt toodud kuiva lina pehmeks masindada (...) esmalt aeglaselt ringi ajama kuni kord-korralt ikka kiiremaks muutub, kuni viimaks masin imekiirelt liikudes valju kolinaga müristades nagu võidurõõmsalt kuulutab, et "pea" on tiumaks tehtud*“ (ERM KV137: 197).

Haidak (1976) kirjeldab oma Võrumaa linakasvatuse ja töötlemisega uurimuses Võrumaal levinud püstkonstruktsiooniga minimaalselt kolme rulliga linaajamise masinat, on lisatud ka väga põhjalik joonis. Kirjeldusele vastas linamurdmise masin Võrumaal Tsiistre külas, mille avastasin menetluspraktika käigus, kui otsisin linamurdmise masinat linamuuseumisse (Pensa 2015). Kalits (1926-1992) ütleb, et sellised püstkonstruktsiooniga linamasinud olid eriti levinud Põlvamaal. Kas tegemist on sama tüüpi masinaga või millegi muuga, ei selgu Ritslaid (1936) artiklist. Ometi annab ta teada, et sellist tüüpi masinaid, kus linapeo käib ümber rullide, on kasutatud peamiselt Võrumaal. Kirjeldusele vastab filmilõik linatöötlemisest (EPM Fi 60) ning tõenäoliselt on sellisel linamasinal töötatud ka Lutsimaal, mille kohta on arhiivifoto (ERM Fk 779: 4, Lutsimaa). Tarvastus tüdrukuks olnud vanamemme kirjeldus linamurdmisest: „*Linamasina ees ülemises osas asub laud millest söödetakse linapeo sisse, liikudes ümber rullide väljub see linamasina ees olevale alumisele lauale. Sealt tõsteti uuest ülemisele lauale ja nii korrates kuni lina olid saavutanud õige pehmuse. Masinat ajas ringi hobune*“ (Tanning 1961: 189).

Ringmasin, *labamasin*. Tegemist on 3 m või isegi suurema läbimõõduga soonelise ringselt asetseva horisontaalse pinnaga, mille peale asetatakse linad. Ritslaid (1936) kirjeldab, et: „*seda soonelist pinda mööda liigub 2-3 soonelist rulli teatud raskuse all, mida veab edasi hobune. Linapeod keeratakse vahetevahel ringi, kuni on küllalt murtud. Kasutatakse neid masinaid Petserimaal, Tartumaal ja vähesel määral Valgamaal*“. Kirjeldusega sobib Mõnistes Muuseumis 2001 aastal tehtud linatööde rekonstruktsioon (EPM TR 4452 V 156, EPM 825 V 46)). Kalitsa (1926-1992) andmeil kasutati selliseid seadmeid Kagu-Eestis. Võrumaalt Missost (Kukk 2014) ja Tormalt (Planken-Kallavus 2014) andmeil olid nende talupidamises sarnased linamurdmise seadmed kasutusel. M. Planken-Kallavus (2014) lisas: „*... peale pandi vajutuseks midagi rasket olid selleks siis kivid või midagi muud käepärast rasket, isegi lastel tuli istuda rattal*“. Seadme kasutamise teeb tülikaks soonte kiire täitumine linaluudega ja linapeod kipuvad venima (Kõiva 1936: 458). Kui linapeo on saavutanud pehmuse, tuleb iga korra järel, kui raskus on üle käinud, peod liigutada.

Kui kasutati veel lõuguteid, olid linamurdmise talgud levinud üle Eesti, tööd tegid nii naised kui mehed võrdselt. „*Jõuludeks pidi linatöö lõpetama. Korraldati vahest ka talguid, kus siis nooremad sööma-jooma eest terve suvise linahulga korruga läbi töötasid. Mehed masindasid ja naised ropsisid mõõkadega*“ (ERM EA 76: 14, Juuru). Seadmete tulles töötegijate arv kahanes

ning nõudlus suure tööjõu järele langes ära, masindamisel oli ametis korraga 2-4 inimest. Linamasindamine on olnud valdavalt meeste töö (Kukk 2014).

Ilmastiku ja teiste tööde tõttu võis linavarre töötlemine edasi lükkuda. On teateid, et linatööd võisid jääda ka kevadele (Astel 1968: 240).

2.11. Linavarre murdmise taasesitlus

Linavart murdsin kolme puitsoonelise rulliga masinal. Leidsin selle oma mehe ema (kes oli kursis minu tegemistega ja teadis, et otsin linamurdmise masinat) abiga, kelle sõbranna lapsepõlvekodu mahajäetud aida teisel korrusel Esku külas Põltsamaa vallas masin asus. Aida katus oli veel õnnekombel sisse kukkumata (kuid lasi juba vett läbi), masin oli saanud kerged veekahjustused. Võtsime selle lahti, toimetasime Võrumaale, lasin puusepal teha uusi osi ning nüüd töötab masin korralikult. Olin tänulik, et just õigel ajal ja minu jaoks sobiv masin oli olemas. Miks sobiv? Olin saanud Avinurme välitöödelt teada, et sellist tüüpi masin sobib suurepäraselt väiksema koguse linade tarvis ja mis peamine, annab võimaluse igal momendil kontrollida tööprotsessi.

Masin koosneb kolmest soonelisest rullist, millest üks on vedav rull, mida liigutatakse käsitsi vändaga, teised rullid on veetavad. Alustasin murdmist ladvapoolsest osast, sest tasandasin varred tüve poolt. Linamasinal puuduvad mõlemad lauad (eest- ja tagantpoolt). Linapeo asetasin laiali laotatult suuremale rullile, ülemised kaks soonelist rulli suruvad vastu linavarsi, purustades varre puitunud osa kuni 3 cm tükikesteks. Alustan murdmist ladvapoolsest osast, kui vars on muutunud pehmeks, vahetan linapeo otsad ning murrin tüvepoolse osa. Murdmisel rulli vahelt kogu peod läbi ei lase, vaid niipalju, et linavarre otsi jääb eest näha, siis hakkab rulle tagurpidi vändast liigutama ning linavarred liiguvad ette tagasi. Edasi-tagasi liigutan, kuni vars on murdunud ja muutunud pehmeks, lokitab. Vahetan linapeo otsad ning murran katki teise, tüvepoolse osa.

Kuigi kogu protsessi kirjeldus tundub lihtsamast lihtsam, kaasneb sellega siiski hulgaliselt probleeme. Nagu uurimusest selgus, tuleb jälgida, et varred ei veniks. See osutus kahjuks üsna lootusetuks.

- Töödeldavad linavarred olid väga jämedad, nende murdmine ei tahtnud kuidagi õnnestuda, linamasin jäi selle tarvis nõrgaks. Rullid ei surunud oma raskusega linavartele peale, tuli raskusi juurde lisada. Alumise rulli külge sidusin rauast hantlid. Linavarred venisid paikapandud peo suhtes ligi veerandi võrra ebaühtlaselt pikemaks.
- Töötamise aeg oli arvatust pikem, ligi 10 min kulus ühe peotäie linavarte purustamiseks.
- Pikki varsi oli raske jälgida, need ulatusid masina laiusest liiga pikalt üle. Kahekesi oli protsessi lihtsam kontrollida, kuid sellisel juhul võib väntajal kaduda kontroll ning on oht jätta sõrmed rullide vahele.
- Linapeo koguse vähendamine aitab jõuda parema tulemuseni.

Kokkuvõtvalt: protsess siiski õnnestus, kuid kahjuks linavarte ühtsust oli raske lõpuni jälgida.

2.12. Linavarre puhastamine linaluudest ja töövahendid

Ropsimise käigus lüüakse linaluud kiult maha, selleks on erinevad tööriistad. Enimkasutatav luude puhastamise vahend oli ropsimõök, *roobits*, *rappai*, millega koos kasutati mõnes paigas ropsijalga, *roobitspuud*. Mõökade kõrvale ilmusid 1920. aastate teisel poolel mehhaniseeritud linavarre puhastamise seadmed - linavõrr, *linavirr*, mis käivitus nii inim- kui hobujõul, tööprotsessi võib näha filmilindilt 1980. aastate taasesitluselt (EPM Fi 61). Varasemates linaharimist puudutavates uurimustes ongi peatähelepanu oskuslikul linapuhastamisel mehhaaniliste seadmetega (Ritslaid 1933, Vähi 1940) lootuses harida linakasvatajat, kelle jaoks oli seade uudne, kuid tulemus saavutati kiiremini. Üsna palju võib lugeda etnograafilistest käsikirjadest, et müügile minevaid linu hariti linavirril, kuid oma tarbeks tehti seda tööd endistviisi käsitsi mõõgaga. „*Virriga peksab lina takuseks eelistati rookispuuga*“ (ERM EA 67: 251, Häädemeeste). Puhastati peamiselt kahes osas: algul suurest luust puhtaks (öösel või õhtul hiljem) ja siis puhastati üle, aga seda tehti juba hommikul ja päeval. Oma tarbeks võetud linad ropsiti korralikumalt veel kord üle. Seda tööd ei usaldatud alati töölistele, tehti oma talu jõududega.

Varased kirjutised keelitavad enamasti kohe pärast varte murdmist ropsimisele, põhjuseks kuivusest tulenev haprus. Kuna luude mahalöömine kiududel toimub tugeva löögi jõul, siis selle tagajärjel võib kiud muutuda narmendavaks, murtud lina peab koguma mõnevõrra niiskust, niiskumine võib kesta sõltuvalt ilmast 1-3 nädalat (Kõiva 1933, Vähi 1940). Kõiva (1933) toobki näiteks Halliste ja Tarvastu meeste halvasti haritud linad ning peapõhjuse, miks linad on karvased. Häda on liigeses ülekuivatamises, linad pidavat olema lausa kõrbelõhnaga. Suurima puudusena mainitakse hoolimatu ja oskusteta tööjõu kasutamist. Linaropsijaid tuli taludesse oma tööjõudu pakkuma nii naaberküllast (Kukk 2014) kui saartelt (mandrile tööd otsima tulnud mehed). See võib ka üheks põhjuseks olla, miks osa põllumehi kurdab kehva linahinna üle, aga teised jälle annavad teada selle suurest tasuvusest. Lügänu andmeil murdsid mehed linu ja naised kohe samas kolkisid. Jäab arusaamatuks, miks ikkagi toimiti üheaegselt, kas vanade kommete järgi ning usuti pigem esivanemate tarkusi või oli taga kiirus.

„Mõõga üks kül on teraga, et see haakuks jõuliselt vastu kiudu lõigates luud kiududel“ (Kukk 2014). Kasutusel on olnud peamiselt kaht teratüüpi mõõku: ühepoolse ja kahepoolse teraga.

Ühepoolse teraga jagunevad veel omakorda kitsasteks noakujulisteks, mis olid levinud kogu Eesti aladel, *„Mõõk oli pussnoa sarnane lauatiikk“* (ERM EA 16: 123, Viljandimaa) välja arvatud Kagu-Eestis

Laiu sirge otsaga mõõku tunti peamiselt saartel, Lääne- ja Kagu-Eestis.

Kahepoolse teraga laia labaga mõõku kasutati valdavalt Kagu-Eestis (Kalits 1926-199).

Mõõgad on valmistatud kõvemast puumaterjalist, *„minule tegi kohalik mees kitsa tammepuust mõõga, oli natukene raske käes hoida“* (Nõu 2016), Kagu-Eestis on valmistatud ka vineermaterjalist mõõku (Kukk 2014). Võrumaalt Raistest kogutud kaks rabamise mõõka on valmistatud erinevatest materjalidest. Üks on õhukesest kuni 1 cm paksusest vineerlauast, pikkus 50 cm ja laius 20 cm, käepide kinnitatud laba otsa naeltega, laua mõlemad servad on teravamaks lõigatud. Teine on lõigatud välja lauast, laba pikkus 50 cm, 15 cm pikk käepide külge kinnitatud, üks serv teravdatud.

Ropsilaud, *linarabaja* koosnes Kagu-Eestis alumisest lauast, mis toetus maha ja mille külge oli kinnitatud neli jalga, mis hoidsid lauda paigal, ning vertikaalsest lauast, mille ülemine äär oli kaardu lõigatud. *„Rabamise pink oli rinnakõrgune“* (Kukk 2015).

Kuidas toimub mõõgaga ropsimine? Töövahendile vastavalt on toimunud ka tööprotsess. Võib eristada kaht tüüpi puhastamise meetodit - ropsilaualt ja põlvelt lüües.

Üldiselt on levinuim viis põlvelt ropsimine.

„Pihku võetakse paras peotäis linu mida jõuab kõvasti kinni hoida ning ropsimise mõõgaga lüüakse piki varsi, tehes seda niikaua kui kiud on võimalikult puhtad, võetakse siis puhastatud peo teine ots tugevasti pihku ja korratakse sama. Ropsitud linadele keeratakse kerge keerd sisse ja jäetakse seisma kuniks kõik linad saab puhastatud“ (Planken-Kallavus 2014) (vt foto 12).

Foto 13. Ropsimise taasesitus pärandoskaja poolt. (Autor: M. Pensa).

„Üks jalg pandi kolgispuu otsa peale ja siis põlve najal ropsiti“ (ERM EA 16: 123, Viljandimaa), (ERM EA 67: 300, Saarde).

„Linapeo oli latvapidi pahemas käes ja paremaga ropsis. Esiteks löid ilusasti lahedaks, siis ropsisid ühe ja siis teise poole, pöörasid peo keskaiga väljapoole, ropsisid ja sakutasid seda, et luud välja kukkusid“ (ERM KV 94: 180, Lüganuse).

Ropsilaualt ropsimine on toimunud kõigis välitööde piirkondades. Laimjalas ja Missos on seda abivahendit kogu aeg tarvitatud, aga Avinurmel vastavalt vajadusele: *„Kui oli palju linu siis mehed sirutasid linu laual ja naised puhastasid korralikult lõpu põlve peal üle“ (Rummel, Planken–Kallavus 2014).*

„*Seistes tehti rabamist, kõva jõuga tuli lüüa. Töö kestis ligi nädal*“ (Kukk 2015).

Nii etnograafilises käsikirjas kui välitöödelt kogutud andmed on suhteliselt pealiskaudsed. Küsimus on, kas sellesse suhtutigi kerge hooletusega või ei ole selle kirjeldamisega vaeva nähtud. Kuid kui vaadata sellekohaseid varasemaid artikleid, siis selgub, et see töö koosneb olulistest momentidest, tulemus määrab ketruseelse tooraine kvaliteedi. Lisan siia tööprotsessi etapid, mis olulised, kuid käsitlemata.

- Linapeo ei tohi välja venida, selleks võetakse see tugevasti pihku (Vähi 1940).
- Pikemaks kui kõige pikem kiud linapeos ei tohi linapeo venida (Kõiv 1933: 148).
- Ropsimist ei tohi alata linapeo keskelt (Vähi 1940).
- Linapeo ühtlustamisel välja tõmmatud kiud asetada tagasi samas suunas ning ilma takuta (Kõiva 1933: 148).

Toorlinavabrikutesse jõudvate linade kvaliteedi üle vabrikuomanikud nurisevad, et linakasvatavad ei tee oma tööd hästi.

Ropsitakkude kasutamise otstarve

Kui ropsitakud ropsimisel eraldada, võidi neid müüa (Vähi 1940), mida etnograafilises käsikirjas väga ei kohta. Pigem kasutati ropsitakke oma tarbeks kas siis töötlemata kujul (täitematerjalina asemekotis, seinapragude täiteks jne.) või valmistades neist erineva jämedusega nõõre (mitte peeneid paelu), „... *ropsi takud keerati pööra peal kokku ja neist tehti ohelikud*“ (ERM KV 155: 300, Kadrina), (EPM Fi 66). „*Põranda riide jämedaks koeks, vorusk, mida ka korrutati kui vaja oli, kahekordne vorusk*“ (Planken-Kallavus 2013).

Ropsimise talgud

Ropsimise talgute kohta on kindlaid teateid Saaremaalt, kus talgute korras käidi läbi kogu küla (Viidalepp 1941: 190), Läänemaalt, kus ropsimise talgud korraldati tavaliselt pühapäeval „... *maailma kari naisu olid koos nad ropsist ja laulsid seal*“ (Juhkam 2000: 184), „*Linarookimise talgutel käisid ainult tüdrukud. Poisid käisid ainult vallatust tegemas. Mõni ei julgenud niisama lahtiselt tulla siis pani pahampidi kasuka selga ja maskeeris nägu, et teda ära ei tuntaks. Vahest kiskusid tüdrukud ka mõnel kasukad seljast ära* (ERM EA 5: 91, Vigala), (ERM EA 5: 583,

Kullamaa). „ Vahepeäl käidi reijetas ivamas, võeti tütrikul kaintla alt ja jalgust ning taoti tagumikku vasta maad linaluie pääl“ (ERM KV 94: 178, Lüganuse).

Kagu–Eestis kasutati pigem tööjõudu: „Töö oli tolmune ja must, siis oli juba teada, et Laura külast tulid mehed tallu ja küsisid kas linaid on rabada?“ (Kukk 2014).

2.12. Linavarre linaluudest puhastamise protsessi taasesitlus

Linaropsimise käigus tegin läbi kolm erinevat katsetust. Esimene toimus kunstlikult kuivatamata linadega, teine, kui linaid olid kunstlikult kuivatatud nädal enne puhastamist ja kolmas, kui kunstlikult kuivatamisest oli möödunud ligi aasta. Ropsimise vahendina katsetasin erineva laiusega 8 cm, 21 cm mõõku, millest laiemad erinesid oma tüübilt käepideme asukoha poolest laua suhtes (vt foto 14).

Foto 12. Ropsimise mõõgad. (Autor: M. Pensa).

Minule sobis kõige paremini laiem laud, mille käepide asus laua suhtes keskel. Ropsimõõk püsis hästi käes. Tunnetades mõõga tasakaalu löömisel, ei takerdunud see ümber kiudude, mida juhtus kitsamate mõõkadega. Oli võimalus katsetada puhastamist ropsilaualt, kuid oskamatusel see ei õnnestunud. Linapeo oli suhteliselt väike, mahtus kenasti pihku, nagu õpetused olid soovitanud. Tundus siiski, et seda kogust jääb väheseks laualt löömisel. Arvan, et suurema koguse puhul oleks see paremini toimunud, mõõk ei lööksti vastu lauda, kiud ei saa vabalt liikuda löögi jõule kaasa. Mugav oli istuda, hoides vasaku käega linapeo otsast pöördega kinni, käsi tõstetud põlvest veidi kõrgemale ning linapeo sirutub üle parema poole, paremas käes on ka mõõk.

Ropsimist alustasin linapeo alumisest otsast, liikudes järk-järgult ülespoole. Üks pool puhastatud, vahetasin otsad ning töötasin läbi teise poole.

Kunstliku kuivatusega (päikese kuivatatud) linade puhul eemaldusid linaluud kiududel väga ebaühtlaselt. Tööprotsess venis pikaks, kuid päris puhtaks ei õnnestunud linapeod saada.

Kunstlikult kuivatatud (saavutatud nõ normaalniiskus) peo luud eemaldusid hõlpsalt.

Kunstlikult kuivatatud, kuid ligi aasta hiljem ropsitud linadelt ei eemaldunud kuidagi luud, protsess kestis pikalt, kuid tulemust ei saavutanudki. Nii linakius kui luudes oli kogunenud liigselt niiskust, mis hoidis kiu luu küljes kinni. L. Kukk (2015) soovitas panna linavarred korraks uuesti sauna kuivama ja proovida uuesti. Hetkel ei ole seda läbi katsetanud.

Tekkinud probleemid:

- Linapeo oli masindamisel veninud pikemaks, mis tähendas, et ropsimisel oli seda väga ebamugav käes hoida. Ropsida tuli seistes.
- Ebaühtluse tõttu tõi ropsimõõga löök linapeost välja palju kiudu, mida proovisin ka tagasi peosse panna, kuid head tulemust see siiski ei andnud. Linapeo kippus sassi minema.

Kvaliteetsema tulemuse saab lühemaid kiude puhastades ning otstarbekas on lasta kiul seista mõnda aega enne ropsimist. Linapeod keskel polnud vaja pöörata, kuna peo ise oli väikene, täiendava saputamisega sai korrastada kiudude asendit.

Õnnestus teha eksperiment jalaga tallates käivituva linavirriga. Linapeo asetasin selleks ettenähtud ropsilauale. Pöörleva võrri ja laua vahelist kaugust oli võimalik muuta, aga sellest hoolimata jäi minu linapeo selleks puhuks väikeseks ning tuli lisada üks peo juurde. Saanud võrri pöörlema, oli algajana keeruline juhtida korruga kätt ja tallavat jalga ning samas hoida eemale suurest suurel kiirusel pöörlevast võrrist. Seega jäi see ainult väikeseks prooviks ning leian, et mõõgaga puhastamine on ohutum ja tulemus jääb puhtam.

3. Lina- ja takukiu eeltöötlemine, töövahendid, lõngaketramine

Lina kiu liigitamine linaks ja takuks algab selle eeltöötlemise käigus. Kuni linaharjamiseni ei määratleta eraldi lina kiuliike, alates sellest etapist käsitletakse kiude liigile omaselt ning kasutatakse sellele vastavaid töövahendeid. Linaharimise etapis on harjamine ja takkude töötlemine veel 20. sajandi esimesel poolel säilinud kodumajapidamises käsitsitööna. Kuigi juba 19. sajandi lõpust alates oli võimalik kasutada linavabrikute teenuseid, ei mindud väga kergelt uuendusega kaasa (Rammo 2015). Puudus usaldus kallihinnalise linakuu tööstusliku töötlemise vastu. „*Linu inimesed ei julgenud saata kardeti, et kes neid seal vabrikus nii ettevaatlikult kedrab*“ (ERM KV 94: 150, Paide). Lõngavalmistamise käigus kujundatakse kanga tarbeomadused ning hoolika eeltöötusega tagatakse lõnga hea kvaliteet. Välitöödel mainisid kõik pärandoskajad, et omavalmistatud lõngast sai ikka vastupidavad tööriided, kodus kootud riie oli tugev ja läks pesus alati hästi puhtaks (Planken-Kallavus 2013, Kukk 2014, Rummel 2014, Nõu 2016). „*Ega see vabriku lõng ja riie ei pea midagi*“ (ERM KV 94: 150, Paide).

3.2. Linahari

Linahari, *äkkel*, *häkkel* on töövahend linaluudest puhastatud linade harjamiseks, mille käigus eraldatakse pikad kiud lühematest. Levinuim nimetus töövahendile tuleneb tehtava töö iseloomust. Oluline osa nimekasutusest tuleneb murdeerinevusest ja naaberalade mõjutustest. Tehnoloogilisest seisukohast vaadatuna tuleks jälgida teostatava tööprotsessi kirjeldamisel selle sobitumist vastava nimetusega töövahendiga. *Linu sugema* ja *linu harjama* on levinuimad väljendid iseloomustamiseks tööprotsessi millega lühikesed kiud eraldatakse pikematest, kuid lisaks mainitule on kasutatud antud tööprotsessi väljendamiseks sõna *linu kammima* (Oja 2011: 123). Sõnapaarile *linu kammima* leidubki palju vasteid nii tööprotsessi kirjeldavas osas kui töövahendite nimetamisel. Põhjalikumal uurimisel selgub, et sõna *kammima* on kasutatud väga erinevate protsesside kirjeldamisel, nagu eeltöötlusel kuparde eemaldamisel, linade ettevalmistamisel müüki viimiseks, aga ka linakiudude eraldamisel. Kas linapeo või tööriistaga läbi linapeo tõmbamise võibki panna ühise nimetaja alla *kammima*, aga kasutatakse erinevaid töövahendeid. Enne 20. sajandit võis linatöötlemisel kasutuses olla nii luust kui puidust piidega

harjad ehk kammid, 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi esimesel poolel kasutati juba peamiselt raudpiidega harju.

Nii etnograafilist materjali kui muuseumiesemete kirjeldusi uurides tekitab segadust tööks kasutatud vahendite nimetamine. Seetõttu pean oluliseks teemal pikemalt peatuda ning saada mõningast selgust kasutatavate töövahendite seostest tööprotsessidega. Kuparde eemaldamisel linavarrelt kasutati rauast terakujulisi harju, kiudude eraldamiseks olid kasutusel peamiselt raudpiidest patjadega valmistatud linaharjad ning müügiks minevate linade harjamisel on kasutatud puust piidega linaharja. Oidekivi (2004) kirjutab oma kursusetöös, et linakammi on kasutatud pärast linaharjamist, puudub täpne viide. Oma uurimustööd tehes pole ma märganud, et pärast linapeo harjamist oleks veelkord mingil moel üleharjamist tehtud. Harjamise osas ilmnevad erinevused võrreldes Petserimaaga, kus kasutati varem puust harjastega harja ning pärast esmast harjamist harjati peenemad kiud üle seaharjastest valmistatud harjaga. „*Linu soeti vanasti puuharjaga ja pärast seaharjastest vaigusse tehtud harjaga*“ (ERM EA 23: 393, Petserimaa; Meri 1970). Kindlad viited linakammimise kohta on seoses müügiks ettevalmistamisega (Kõiva 1933: 152), siis kasutati linakammi (Manninen 1993). Vaadates MuISis linakammi nimetuse all leiduvaid esemeid kohtab kolme erinevat tüüpi:

- 1) Puust mõõgakujuline ühepoolse hambuliseks lõigatud servaga, saki sügavuseks u 1–2 cm. Piirkonda silmas pidades on tõenäoliselt tegemist linapunda kammimiseks mõeldud töövahendiga (vt foto 15)

Foto 15. Puust linakamm, *punnakraap* valmistatud kasepuust. Kogutud A. Tsopa majapidamisest Põlvamaal, kasutusel linade kammimisel enne ja pärast puntrasse panemist. Laius: 6,9 cm; laius: 2,4 cm (käepide); pikkus: 35,2 cm; pikkus: 9,0 cm (käepide). (Allikas: VK 637:2 E 42:2).

- 2) Puust käepidemega labidakujuline tööriist, leidub erinevusi hammaste pikkuses. MuISi esemekogudes on valdavalt esindatud lühema hambuliseks lõigatud servaga (vt foto 16) linakammid, tööriista kasutusala on peamiselt Setumaa, ning pikemate piidega

linakammid (vt foto 17). Kasutatakse linapundade korrastamiseks ehk kaubandusliku välimuse andmiseks.

Foto 16. Puust linakamm, *punnakraap*. Lapatsikujuline linakamm oli kasutusel ropsitud linade kammimiseks enne ja pärast puntrasse (punda) panemist, valmistatud kasepuust. Kasutusel J. Sule talus Kanariku k müügilinade kammimisel. Laius: 16,7 cm; pikkus: 14 cm (käepide); pikkus: 24 cm. (Allikas: VK 3790:1 E 326:1).

Foto 17. Puust linakamm. (Allikas: EPM TR 179:5 E 52:5).

Varem olid linaharjamise töövahenditeks puust piidega linakamm ja peenemate kiudude harjamiseks vaigus tugevdatud seaharjastest kamm (Vunder 2008). Siiski pole võimalik kindlaks teha puust piidega linakammi täpset kirjeldust. Võib oletada, et tegemist on olnud ühest piireast koosneva kammiga või siis mitmel real, kuid paralleelselt asetsevate piidega kammiga (vt foto 18), mille üks variant leidub EPMi kogus.

Foto 18. Puust piidega linahari aastast 1867. (Allikas: EPM TR 923:21 E 344:21).

EPMi ühele linakammi põhjal võib teha järelduse, et peenema kiu saamiseks on kasutatud seaharjastest kammi, tõenäoliselt sarnast või sama vahendit, millega ilmselt ka pead harjati *peahari* (vt foto 19)

Foto 19. Tööriist, peahari seaharjastest, kasutati Niilode peres Tsiistres, läbimõõt: 3,2 cm; pikkus: 10 cm. (Allikas: VK 1023:1 E 101:1).

MuSi linakammide kogus leidis Põlva Talurahvamuuseumi fotota nimetuse all raudpiidega linakamm. Kirjavahetuses PTMiga (lisandus foto MuSi) lisas koguhoidja kirjas, et tavapärased on puust hammastega. Ta pidas tõenäoliselt silmas linapundade kammimiseks mõeldud kamme (vt fotod 20). Kirjeldatud linakamm võib pigem tihedust ja käepärast käepidet arvesse võttes kuuluda kiudude harjamiseks mõeldud töövahendite hulka, sarnast funktsiooni täitis seaharjastest linahari.

Foto 21. Linakamm. Linakammi mõõdud: pikkus 18cm, laius 9,5cm, paksus 4,5cm. Piide pikkus 2,5cm, läbimõõt 2mm. (Allikas: PTM 0352: 017 aE).

MuSi loetletud esemed kannavad murdekeelseid nimetusi, mida tulekski vaadelda piirkonniti kohalikke tavaid tundes.

Põhiolemuselt on harjamise töövahend säilitanud välimuse muutumatul kujul (Ejstrud *et al* 2011). Suurim erinevus on piide pikkuses. Kui Manninen (1993) annab Eesti kõige esimeses etnograafilises sõnastikus piide pikkuse 3–5 cm, kuid peaaesjalikult leiab etnograafilistest kirjeldustest linaharja piide pikkuse alates 2,5–4 tollist (ERM EA 406: 78, Räpina). Linaharja piide pikkuste kohta on mainitud: „*Ühed madalad, tõised kõrgemad*“ (ERM KV 94: 182, Lüganuse) samas ei selgu kirjelduses, millisel padjal (tihedamal, hõredamal) on vastav piide pikkus. Välitöö kogemustele tuginedes võib öelda, et pikemate piide vahele kogunenud takke ja luseid linakiude ei pea iga tõmbe järel puhastama ning ka järjest puhtamaks saavad kiud vajuvad sügavamale piide vahele, võimaldades paremini eraldada lahtisi ja lühemaid kiude.

Linaharja padjad valmistas sepp (Kukk 2013). Kaubanduse hoogustudes 20. sajandil on hakatud linaharja piidena kasutama naelu (muuseumide (Võru, EPM) kogus olevate linaharjade vaatlusele tuginedes). Eestis enimlevinud linahari *äkkel* moodustub kahepadjalisest raudpiidega harjast, millel kaks erinevat tihedust – hõredam ja tihedam. Uurimuse käigus tutvutud EPMi linaharjadel polnud märgata raudpiide läbimõõdu erinevusi. Samas on Oidekivi (2004) oma linateemalises uurimuses kirjeldanud linaharja piisid paksemate ja peenematena, andmata täpsemat selgitust, kust andmed pärinevad. Saardest informandi kirjeldus linaharja piide kohta kinnitab siiski raudpiide läbimõõdu erinevusi: „*Üks tugevamate ja harvemate piidega, teine peente tihedate piidega*“ (ERM EA 37: 257). Kahepadjalise linaharja hõredamal padjal on keskmiselt kolm piid ühel ruutsentimeetril ja tihedamal viis piid ruutsentimeetril, padja suurus keskmiselt 7 cm x 13 cm. Piide tihedus on etnograafilises aineses oluline kiudude eraldamisel: „*Takke nimetatakse nende saamise järjekorras*“ (ERM EA 15: 735, Iisaku). Kiu parima kvaliteedi saavutamisel peetakse olulisemaks piide kõrgust, aga mitte läbimõõtu. Samas ei saa jätta märkimata, et muuseumites olevatel linaharjadel võib märgata hõredama padja piide defekte (paindunud, murdunud), andes tunnistust näiteks oskamatust sugemisest (linapeo löödud jõuga piide vahele) või nõ karvasest linapeost (hoolimatu ropsimise tulemus). Linahari oli perenaise oluline töövahend, mida ka hoolega hoiti „*Linahari, seda hea meelega teisele ei laenatud*“ (ERM KV 94: 181, Lüganuse).

MuSi muuseumikogudes on ära märgitud kokku 351 linaharja, millest märgistatud või fotona on eristatavad 73 ühepadjalist, 275 kahepadjalist ja kolm kolmepadjalist linaharja. Ühepadjaliste linaharjade leviala ühtlusest annab tunnistust nende äramärkimine peaaegu igas muuseumis, kuid kolmepadjaline on pigem ebatavaline, see võib olla kohapeal edasi rendatud töövahend. Kolmeosalise harja kõige tihedam padi võib olla edasiarendus seaharjastest valmistatud harjast,

täites nii oma eesmärgi saada üha kvaliteetsemat ja peenekiulisemat lõnga. Olenemata tüübist on linaharja piid otsest peenemad ja teravdatud, neid kaitstakse vigastamise eest kattekaanega.

Puust alusele laiusena u 11 cm ja pikkusega 17 cm on malemustris kinnitatud sepistatud teravaks viilitud otsaga raudpiid pikkusega 4 tolli, mis kinnitatakse naelte abil pikema u 70–150 cm puust laua külge. Linaharja laud, mille sisse on puuritud pingi külge kinnitamiseks avad, kinnitati kas jämeda kõie, *londiga* (peovahel keerutatud takune nõör) (ERM EA 37: 257, Saarde) või pulgaga. „*Arja põhilauva otsides on puust pulk, käis pengi sisse lastu aku*“ (ERM KV 94 lk 182, Lügänuše). Kõiega sidumisel ei ole levinud kindlaid sidumise viise, pigem tehti seda oma äranägemise järgi. Pink, mille külge oli kinnitatud linahari, pidi ka ise kindlalt paigal püsima, kinnitusviisidest on erinevaid teateid, „*Et pink paigal seisaks selleks pannakse pingile kivi peale*“ (ERM EA 5: 32, Vigala) või, et „*Keskelt toetati pika puuga tugevasti vastu lage kinni, et pink liikuda ei saaks*“ (ERM KV 199: 246, Valga). Pink, mille peale kinnitati linahari, pidi aga olema sellise konstruktsiooniga, mis takistaks selle liikumist. Näiteks olid pingi jalad väljapoole suunatud u 45°, saavutamaks kindlamat tasakaalu töö ajal. Eestis levinumad raudpiidega linaharjad on piide iseloomu (arv, pikkus) poolest suhteliselt ühesugused, olgu siis tegemist ühe- või kahepadjalise linaharjaga. Kaheharjalise puhul tuleb erinevus patjade omavahelisest kaugusest, mida võib järeldada ka linaharjade laua pikkust arvestades, mainitud on alates 70–150 cm. Samuti ei leidunud ühtki väidet, nagu oleks tegemist kompleksse töövahendiga, vaid linahari ja pink olid eraldi ja seoti omavahel kõvasti kokku töö ajaks.

Etnograafilisest materjalist andmeid linaharjade tehnoloogilise edasiarenduse kohta otsides avastasin ainult ühes linatöid puudutavas küsimustikus, et peremees Valdur Johannes märkis linasugemise masina olemasolu. „*Linasugemise masinat on katsetatud, kuid see on jäänudki katsetuseks, sest asi oli uus ja inimesed väga umbusklikud*“ (ERM KV155: 299, Kadrina). Siiski jääb selgusetuks, kas on tegemist koduses majapidamises linaharjamiseks mõeldud leiutisega, sel juhul oleks see esimene tähelepanek taolise masina olemasolust Eestis.

3.1. Linaharjamine

Linaharjamisel puhastatakse lina lõplikult linaluutükkidest ja lühematest kiududest e. takkudest. Linaharjamiseks kasutatakse raudpiidega linaharja. Lina puhastamisel ja kiudude eraldamisel tõmmatakse linapeo läbi piide, millesse takerduvad luud ja lühemad kiud.

Linade harjamise alustamisaega on täheldatud väga erinevalt. Mõnel pool püüti algust teha juba enne mardipäeva, ringikäivad mardid küsisid: „*Kas on linad lipsitud, kas on takud tongutatud?*“ (H II 21, 318 (10) < Tori). Linaharjamisega ei alustatud siiski enne, kui vili oli salves, ning seetõttu algas harjamine tihtilugu pärast jõule (Astel 1968: 239). Kui oli liiga külm, lükati tööde algust veelgi edasi. „*Mõnikord said jõuluks valmis, kuid enamasti jäi kevadeks. Kesktalvel peeti vahet, sest külmaga ei saanud teha*“ (ERM EA 16: 125–127, Pilistvere), kuid eeldatavalt küünlapäevaks pidid juba kõik eeltööd olema tehtud ja algas kanga kudumine.

Linaharjamine oli naispere töö. Kui linatööde – kitkumise, lõugutamise, ropsimise – puhul on kasutatud palgatööliste või talguliste abijõudu (Viidalepp 1941), siis linaharjamisel eelistati oma pere jõududega hakkama saada. „*Linasugimise talgud meie ümbruskonnas [...] ei peetud, sest meie perenaised ei usaldanud niisugust tähtsat tööd nagu lina sugemine kellegi võõra hooleks*“ (ERM KV 155: 301, Kadrina). Hea lõnga tooraine saamiseks on oluline lina eeltöötlemine, kuid oskusliku harjamiseta ei suudeta seda saavutada ka õige eeltöötlemise korral. Sellest võib olla tingitud ka teenuse pakkumine. Andmeid pole piisavalt, kui levinud see oli. Võrumaalt on teateid, kuidas parimad linaharjajad käisid pakkumas teenusena linapuhastust „*Tegid paremat tööd rännanud pidevalt talust talusse*“ (ERM KV 199: 357, Raiste küla). Sugijaks oli tavaliselt perenaine „*Ei saa juba uskuda tüdrukku hooleks, kas ta teeb seda minu äraolekul niisama puhtaks kui minu juuresolekul [...], et linadel takud sees on*“ (ERM KV 155: 299, Kadrina). Lina harjamisega tegeles majapidamises kas siis üks „ei olnud kuskilt teist vaba naist lisaks võtta“ (Rummel 2014), või kui oli võtta, siis kaks vaba naist majapidamisest „*Kaks naist istusid kõrvuti harja ette*“ (ERM EA 406: 78, Räpina). Ühe päeva jooksul jõudis üks inimene teiste tööde kõrvalt umbes 1 leesika¹⁵ linu ära harjata (Rummel 2014).

Harjamise käigus eraldatakse linakiu kimbud üksikuteks kiududeks, millega kaasneb eri pikkuses kiudude (takk, lina) eraldumine. Eesti etnograafilises aineses kohtame lina harjamise kohta mitmeid murdekeelseid väljendeid – sugima, sugema, kammima, harjama. „*Ropsitud linad tehti ketramise kõlbuliseks sugemise teel*“ (ERM EA 76: 14, Juuru).

---

¹⁵ Leesikas, 8 kg (Kõiva 1933: 152)

Kui välitööd lõppesid, algasid naisperel linatööd. Et lina harjamise aeg jäi hilissügisesse või talve algusesse, mil ilmad juba külmad, tehti seda tööd soojemates ruumides „*Kui rehetares oli külm, siis suiti toas*“ (ERM EA 406: 48, Räpina, Lepikeste k.). Kuna harjamise käigus eraldub palju tolmu ja prahti, püüti need toimingud ära teha mitte eluruumis, vaid mõnes teises soojemas paigas. „*Saunas sai sugeda espä vill õli saun sue, kui lauba küttäsid. Mõni suges ka laudas. Sugemine õli ka tolone tüö sedä köögis ei tehto. Kibe tolm pani kurgu kirvendama*“ (ERM EA 94: 182). Levinuim oli üksinda harjamine, kuid on teateid ka kahekesi toimetamisest ühel linaharjal. „*Kui majas oli kaks prii naist. Siis istusid nad kahekesi sugima. Hõredamal harjal sugija andis kolkme tihedal harjal sugijale edasi*“ (sealsamas). Linaharimine nõudis töötægijalt oskust ja hoolikust. Perenaine tundis seda tööd kõige paremini (Kukk 2014, Nõu 2016), kuid nagu selgub, võidi kaasata ka pere noorimaid liikmeid. 87-aastane Jaan Laur Pärnu-Jaagupist kõneleb: „*Sugesime emaga vahest kahekesi, kui olin veel poisike, mina harvema harja peal, ema tihedama harja peal. Teine seisis teise pool pingi ääres*“ (Vft. 1966 Pärnu raj.). Eeltoodu on pigem juhuslik, takkude oskamatul harjamisel võis kaotada väärtuslikku kiudu. Viie leisika harjamiseks kulub keskmiselt üks nädal. Haritavast leisikast saadakse lina töö kvaliteedist johtuvalt kas pool (ERM EA10: 569, Koeru) või isegi ainult kolmandik (Planken-Kallavus 2013), mistõttu suhtutakse töösse erilise hoolikusega.

Kiu kvaliteedi (elastsus, läikivus, tugevus, pikkus) lõpptulem saab alguse juba linaharimise esimestest etappidest - leotusest, luudest puhastamisest ja harjamisest. Harjamise käigus on võimalik veel linakiu koguste ja takkude kvaliteeti parandada (From flax to linen 2011: 55), mistõttu harjamine vajab kogemusi. Linapeo peaks vabalt pihku mahtuma, et jõuaks seda tugevalt kinni hoida. Kuidas toimub linaharjamine? „*Vasak käsi hoiab tugevalt peo otsast kinni, parema käega toetad peo alt ja tõstad üles lastes harjade peale kergelt langeda*“ (Kukk 2013) või keeratakse linapeo ots ümber sõrmede lukku (ER KV94: 125). Harjamisel pihku võetava linapeo suurus sõltub paljus ka ropsimise kvaliteedist. Ropsimise käigus lähevad kiud sassi ehk pulstuvad. Pulstunud kiudude eraldamiseks on vajalik väiksema linakoguse peoshoidmine ja kogemustega harjamise oskus (Planken-Kallavus 2014). Harjamise juures on eriliselt rõhutatud linapeo langemist. „*Lased vabalt heljuda piide peale*“ (Planken-Kallavus 2013), asetamist „*Sugija hoidis linakolgat paremas käes kuna vasaku käega pani kolkme harjale*“ (ERM EA 406, Räpina) teravatele raudpiidest naeltele, mitte selle vajutamist või mõnel muul viisil harjastele jõuga asetamist, mida olen kohanud taasesitlustel. Tugevalt harjaste vahele takerdunud kiud murduvad, moodustades tugevalt takerdunud kiukimpe, mida on hiljem suhteliselt keeruline lahti harutada, ning kiud muutuvad kasutuks (From flax to linen 2011: 58). Linapeo asetatakse

harjastele otse peale, malelaua suunaliselt kinnitatud naeltest läbi tõmmates eralduvad suhteliselt kergelt lühemad kiud ning kiududele takerdunud luud. Peale ühe otsa harjamist vahetatakse linapeo otsad. Võetakse pihku juba harjatud kiud ning harjatakse läbi ka teine ots (Kukk 2013). Kas tuleb pärast ühe poole harjamist pöörata linapeol pooled ehk harjata ka läbi pealmine pool?: „Ei, kiud vajuvad ise pikkade piide vahele, seejuures eralduvad lahtised kiud hõlpsalt“, vastab I. Rummel, mistõttu on oluline ka linaharja piide pikkus.

Linapeo harjastest läbitõmbamisel olen välitöö käigus tuvastanud kaht erinevat meetodit. Lõuna-Eestis ei tõmmata iga linapeod harjastest lõpuni läbi, vaid jäetakse ots tegemata ning peale kahtkolme korda sugemist tõmmatakse linapeo lõplikult harjastest läbi. Harjamist alustatakse linapeo keskelt, liikudes otste poole. Ida-Virumaal tehtud välitööde raames märkasin aga, et tõmmati iga harjastest läbitõmbe korral linapeo lõpuni läbi. Harjamist alustati 1/3 otsast, liikudes peale kahtkolme tõmmet linapeo keskme poole. Välitööde käigus ei selgunud, kas see on kvaliteedi huvides oluline, kuid annab võimaluse rekonstruktsiooni käigus tuvastada (puistamine, ketramine) lõngavalmistamise kvaliteedi erinevused. Nende erinevate meetodite kohta leidub ka ilmekaid näiteid arhiivifotodelt (vt fotod 22).

Foto 22. Lina töötlemine. Lina sugemine. Linapeo tõmmatakse iga harjastest läbitõmbe korral otste lõpuni välja. (Allikas: CRJM F TR II 1040 F 944:12).

Foto 21. Linapeo lõplik puhastamine. Linakimbu otsas on näha takerdunud lühemad kiud. Tööprotsess on jäädvustatud loomulikus töökeskkonnas ning on näha kaht erinevat takuhunnikut, võib oletada, et tegemist erinevate kiu sortidega (otstakud, peentakud) (Allikas: Foto skaneeritud EPM *Linaraamat* 2015: 17).

Hõredamale harjastel soetud linapeole, *kolgandile*, keeratakse pööre sisse ja asetatakse seniks kõrvale, kuni ühel padjal töö lõpeb. Edasi liigutakse tihedamate naeltega padjale. Pärast viimasel padjal harjamist jääb algsest linapeost järele umbes veerand, mistõttu enne koonlaks (*pats*, *nuust*, *kurst*) keeramist liidetakse kokku 4–6 linapeod, mida enam omakorda läbi ei harjata ning mis valmistatakse vahetult pärast harjamist, kaalub umbes kaks naela¹⁶ (ERM EA 117: 152, Urvaste). Kuidas tehakse linakoonal? I. Rummel Avinurmelt rääkis: „*Tuleb panna õiged otsad kokku, ladvaots on peenem linapeo kinnitatakse kergelt harja piide külge, tehakse mõlemasse otsa väike pööre ning põimitakse omavahel keerdu, jälle väike pööre suunaga väljapoole ja kahe otsa omavaheline kokku keerd jne. Linanuusti (vt linakoonla joonis) otsa keerutad omavahel kokku ja teeb väikese aasa (riputamiseks), seoti ikka paari kokku ja hoiti sahvril. Meil olid sahvril seinapeal niisugused naelad kuhu riputati. Sahvril oli niiskem õhk, ei tohtinud olla toakuiv lina hakkas narmendama, kuiva lina on paha kedrata“.*

¹⁶ Nael, kaal 409,5 g. (Viires 2000: 172).

Foto 22. Linnuustik, kiu koonlaks keeramise joonis ja kahe koonla kokkusidumine hoiule panemiseks (Allikas: ERM KV 94: 489).

Oluline on märkida ka linavabrikute osa, sest vabrikute eesmärk oli ketrusteenuse osutamine, oma linad vahetati lõnga vastu. Linavabrikute asutamine 19.–20. sajandi vahetusel tõi küll kaasa koduste linatööde mahtude vähenemise (Rammo 2015: 15), kuid seda võimalust siiski ei hakatud valdavalt kasutama. Oli levinud arvamus, et vabrikulõnga kvaliteet ei ole piisavalt hea. „Saksa ajal said kõik linad ja takud kodus kedratud. Eesti aja lõpul enam nii väga takku kodus ei kedratud sest linavabrikusse sai saata ketramiseks. Kõik poed „Otto“ ja „Iva“ võtsid vastu. Vii aga takukott poodi ja mõne kuu pärast saad lõngad. Linu inimesed ei julgenud saata, kardeti et kes neid seal vabrikus nii ettevaatlikult kedrab, sasivad ära ja siis raiuvad puruks. Ega see vabriku lõng ega riie pea midagi. Aga takud need on ju ennegi pudid ja viletsad kedrata, las möllavad “ (ERM KV94: 150, Paide).

Linapuhastusvabrikute mehhaniseeritud seadmed ei äratanud veel 1920. aastatel perenaiste seas piisavalt usaldust. Nagu välitöödel Lääne-Eestis selgus, mindi sealkandis 1930. aastatel uuendustega kaasa (Kiisk 2015), lastes oma lõngad valmis kedrata vabrikus.

Võib öelda, et tänu eestlase skeptilisele meelelaadile oli veel 20. sajandi esimesel veerandil kodus majapidamises lina eeltötlusprotsess ja lõngavalmistamine säilinud ning meil on veel tänapäeval võimalik küsitleda pärandoskajaid.

3.1.1. Linakiu liigid

Linapeost harjamisel eemalduvate kiudude levinum nimetus on *takk*, lõuna-Eestis *pakal* (Oja 2011) (vt foto 23, lisas). Kui ropsimisel eemalduvaid kiude on nimetatud sellele tegevusele vastavalt *ropstakud*, siis linaharjal harjatud ehk soetud kiudude üldnimetus on *sugetakud* (samas).

Kahepadjalisel linaharjal sugemisel tõmmatakse linapeo esmalt läbi hõredama padja „... peo saab lahendamaks, takud ei lähe liigselt puntrasse“ (Kukk 2013), kus lahtistele ja lühematele kiududele lisaks eralduvad veel kiule kinnijäänud linaluud, mis pole ropsimisel eemaldunud. Kirjakeeles on takkude üldnimetus *sugetakud*: „*Sukatsepakla — sugimisel saadud takud*“ (ERM EA 406: 78, Räpina), kuid see ei ole üldisemalt levinud (Oja 2011: 123). Pigem nimetatakse kiude harjamise järjekorra või otstarbe järgi. Esimesi eemaldunud kiude nimetatakse *otstakuks*, mille nimetus tuleneb linapeo otsmise osa sugemisest, esimesi linapeo harjamise tõmbeid ei tehta peo keskelt (Kukk 2013). Harjamisel on peetud oluliseks linavarres paiknevate kiudude jämedust, mis on erinev ladva- ja tüveosas „*Mitte kordagi kogu töötlemise jooksul ei tohi ajada segi juure ja ladva poolset otsi*“ (Rummel 2014), kiu tugevus võimaldab valmistada erineva tugevustastmega lõnga „*Tüve otsigu saave koti lõimes, ladva otsigu saave koti koess*“ (Nõu 2016). Takkude üleharjamine pole just tavapärane tegevus, kuid sellekohast infot on kogutud Järvamaalt „... otstakud, need jäänud harjates harja külge. Sealt kogutud nad kokku ja soetud veel kord sama harjaga“ (ERM EA 33: 51, Ambla). Teistkordsel harjamisel toimuv tehnoloogia on teadmata. Harjamisel tekkivaid takke omavahel segamini ei aeta, seetõttu toimub harjamine kõigepealt ühel padjal, soetud linad tõstetakse kõrvale. Kas kiud hoiti harjamisel üksteisest lahus?: „*Enne soeti kõik hõredal väike keerd peole peale ja tõsteti kõrvale*“ (Kukk 2015), alles kogu protsessi lõppemisel liigutakse edasi järgmisele padjale (Rummel 2014). Tekkinud takud tõstetakse kõrvale või alustab naispere vaba liige takkude puistamisega, tehes seda samaaegselt harjamise kõrval. Kõrvale tõstetud takke ei jäetud kauaks hunnikusse, tihkeks ladestunud kiudu on keeruline uuesti kasutusse võtta (Kukk 2013).

Etnograafilistes kogumikes on linatööde juures kirjeldatud peamiselt kolme sorti takke: *ropstakud*, *otstakud* ja *peentakud*. Lisaks mainitule on harjamise käigus eraldatud ka veel kolmandat liiki takke, nimetades *keskmised takud*, *vahepealsed takud*. „*Sugemisel võeti kolmed takud: harvemal harjapesal otstakud, tihedamal harjapesal laastakud ja vahel võeti veel kolmandad takud*“ (ERM EA 68: 97, Paistu). Milliselt harjapadjalt täpsemalt need keskmised takud harjati, ei ole ühest vastust, kas siis tihedamalt padjalt „*Esimesed õlid, mida tõmbasid este*

arva arja pääl õtstakud, neist kedreti kue takusele kangale. Tõisest õlivad vahepäälised, esimesed tihedal arjal, lõimtakud. Nendest kedreti takusele kangale lõim. Ja kolmandad õlivad tõisest tihedal arjal, nied õlid piened takkud, nendest sai kedräda linasele kangale kue“ (ERM KV 94: 184, Aidu–Nõmme) või hõredamalt padjalt harjates. „Kahed takud, este õtstakud tulivad suurel arva arja pääl, kus karamannid sies, sis tõist kõrda sugemisel paremad, lõimtakud, neist sai piene takuse kangale lõim keträda. Sis tihke arja pääl sai pientakkud, neist sai linase kanga kude kedräda“ (ERM KV 94:184, Lüganuse s. 1877). Parima kvaliteedi ning laiema lõimelõnga valiku saamise huvides oli see mingil määral siiski oluline, kuid mitte domineeriv. Valdavalt saadi siiski harvemalt padjalt harjatud otstakkudest koelõng peentakkudest saadud lõimelõngale. Otstakkudest kedrati lõimelõnga harvem, seda kasutati ropstakkudest kedratud koelõngaga, millest valmistati mitte küll igal aastal kotikangast. Töörõivaste lõimeks kasutati tugevamat ja pikemat kiudu, koeks kas ropstakke või (esimesi) otstakke (Planken-Kallavus 2013). Tihedamal harjal harjates saadi peenekiulisem, vähem takerdunud ja pikemad kiud. Põhja-Eestis on levinuim nimetus peentakud või *ihurooge takud*, nimetust võib seostada otstarbega (takud, millest kedrati lõng särgialase tarvis), Lõuna–Eestis *laastakpakal, suikatsõ* (Oja 2011: 127). Eesti etnograafilises naisterõivastuses on väga levinud erinevatest takusortidest kootud särgid, kus nähtav osa koosneb peenekoelisemast ja ka valgemast kangast, särgi alumine osa on jämedakoelisem ja pleegitamata. Manninen (1927) toob välja, et selline erisorti kiududest kootud rõivaste kokkupanemine sai alguse, kui muutus särgiväel käimise komme. Selline rõivavalmistamise stiil võimaldas suurepäraselt ära kasutada ka halvemad takud. „*Kammitud takud olid väärtuslikud [...] nendega käidi mõistlikult ringi ilmaaegu ei raisatud*“ (ERM KV 94:119). Lööb välja ka eestlase ratsionaalne mõtlemisviis. Kuid kanga kude ei olnud kehvemale kiule omaselt labases koes, vaid samas vastupidavama mustri kootud (Kukk 2015). Ka kotikangaste koes pole alati tegemist lihtsama kudumisvõttega, vaid kasutatud on toimset või mõnd muud tugevamat kudumisvõtet. Peentakkudest valmistatud lõnga kasutati lõimeks keskmistele või otstakkudele ning koeks linasele. Kootud kangas leidis kasutust vastupidavust eeldavates rõivastes, käterättides jne.

Linade saamiseks tuli linapeod mitmeid kordi tihedal harjal läbi tõmmata, „*Kuni peo oli sile kui siid*“ (ERM KV 94: 119). Linad olid kõige väärtuslikum kiud, sellest kedrati särgi- ja linikuriiet. Peenemast materjalist kangast kasutati nõ nähtavate rõivaosade ja tarbekangastena. Linast valmistati samuti peenemat sorti köisi. „*Köis pidi tugev olema. Ja kui tehti linast, siis see pidi olema pikakiuline hea lina. Sest köiel oli kõva kohustus*“ (Planken-Kallavus 2013). Lina saadi korralikult harjamisel õige vähe, umbes kolmandik jäi harjatavast linapeost järele (Rummel

2014), mis tähendas, et see oli eriti hinnas. Kui sajandivanust takku võib leida tänapäevani talumajapidamistes, siis linakoonalt mitte.

3.3. Linaharjamisprotsessi taasloomine

Harjamise algus jääb pärast linavarre luudest puhastamist paratamatult sügise keskmesse, mil keskmine õhutemperatuur on alla +10 °C. Tolmu tekitava töö jaoks on suhteliselt keeruline leida sobiv tööruum, rekonstruktsioon toimus traditsioonilises rehealuses. Kuid koht ei olnud külma eest kaitstud, seega tuli töötada jahedaid ilmu arvestades kinnastes. Kinnastes eelistasin nakkava pinnatöötlemisega materjali, libeda kindaga on keeruline linapeod tugevasti kinni hoida ning kiud pudenevad harjastest läbi tõmmates laiali. Samas kogesin kindaid kasutades nende liigset haakuvust kiududega, mis ühest küljest takistas kiu vabalt liikumist ning koonlaks keeramise ajal tuligi kindad käest võtta.

Raportis *From flax to linen* (2011) on öeldud, et harjamise etapis on võimalik parandada eelnevas töötlemises tehtud vead. Taasloomise kogemus ei lase küll selle väitega päriselt nõustuda. Mitme olulise aspektiga tuleks siiski arvestada juba enne harjamist, et saada võimalikult kvaliteetne toormaterjal lõnga ketramiseks:

1. Linavarred on leotuse käigus liigselt kääritatud, kiud muutub pudedaks ja seda on keeruline, kui mitte võimatu harjata. Habras kiud katkeb.
2. Linavarre lõpliku kuivatamise käigus, kui ei ole linavarsi vajaliku kuumuse juures kuivatatud, ei murdu linavars vajalikul moel ning kiult ei eemaldu kõik linaluud. Tulemuseks on ebapuhhas lina.
3. Ropsimisel liigselt sasitud kiud takerduvad harjamisel linaharja raudpiidesse, mille tulemusel läheb kaotsi väärtuslikku kiudu.

Kvaliteetne harjamine tagab parima kiu nii taku- kui linalõnga valmistamiseks:

1. Võtta pihku õige (et suudaks tugevalt kinni hoida) linakiudude kogus. Liialt suure koguse puhul ei suuda takistada nende peost väljalangemist.

2. Pihku võetud linapeo peab olema ühtlase pikkusega, mis tähendab, et peale ropsimist väljavenitatud peo tuleb seada ühepikkuseks. Ühepikkuse harjatava linapeo tegemisel peost väljatõmmatud kiud tuleks tagasi asetada õiges suunas (ladva ots eraldi juurepoolselt otsast). See tagab linalõnga ühtlasema läbimõõdu jämedama (juur) kiu otsa peenemaga (latv) keermeks sidumisel.
3. Linapeo linaharja peale asetamine mitte kerge ega ka tugevama löögiga, mille tulemusel mitmekordse läbitõmbe järel vajuvad kiud harjaste vahele. Liigset jõudu rakendades takerduvad kiud piidesse, tekivad tugevad takutombud ning kiudu läheb kaotsi.
4. Linapeo otsapoolselt osast harjamist alustades on võimalik saada kiudu liigsete kadudeta. Väiksemad takerdunud tombud.

Arvestades linaharjamise tehnoloogia piirkondlike erinevusi, näib Lõuna-Eestis levinud paari tõmbejärgse ühekordne lõplik läbitõmme ökonoomsem protsess kui iga tõmbe järgne läbitõmme. Linaharjastest iga linapeod tõmbejärgselt otsani läbi tõmmates tekib palju väikesi takutompe, mis tuleb takust koonla tegemisel läbi puistata ja kiud sirutada, nii on väikeste takutompude sirutamine ajamahukam. Need vajuvad ka puistevardalt kiiremini maha ega anna pikka väljasirutatud kiudu. Takukoonal jääb takerdunud ning kedratava lõnga kvaliteet kannatab. Lõuna-Eestis levinud tehnoloogia kohaselt saavutab harjaja parima tulemuse kiudude ühtlustamisel, kui esmaste tõmmete ajal ei ole kiud veel vajunud sügavamale piide vahele, tõmmates kogu avatud linapeo läbi pärast üht–kaht tõmme. Kui pealmised sasiomad kiud on eemaldunud, liigutakse tõmmetega mitmekordsemaks. Samas jälgitakse takerdunud kiudude kokkusurutust. Ökonoomsem on töötada ühel padjal lõpuni ja siis minna üle teisele. Esimesel padjal eraldub palju kiudu ja alles jääb suhteliselt õhuke osa, nii on otstarbekas liita esimese harjamise järel kokku mitu (2-3) linapeod. Linapeode kokkuliitmisel on vaja jälgida kiudude ühtlast pikkust. Kui linapeo kiude märgatavale ei eraldu, võib liikuda sama suurusega edasi järgmisele padjale. Kuigi etnograafilises ega välitöömaterjalis ei leidu vastavasisulisi kirjeldusi, olen katsetuste tulemusel pidanud kirjeldatud meetodit kiudude eraldumisel ja ühtlaseks harjamisel heaks. Pärast tihedamal padjal harjamist linapeode kokkuliitmisel pole vaja järjekordset läbiharjamist, mis tekitaks järjekordse koguse takke ja peenikese linakiu hulga vähenemise (vt foto 23).

Foto 23. Linapeo ots on tugevas haardes vasakus käes, Harjatavad kiud langevad piide vahele. (M. Pensa).

Esimesel padjal harjatud ja liidetud linapeod jäetakse hoiule, eraldades linapeod üksteisest kerge keermega. Pärast harjamist moodustatakse kas siis takukoonal või linakoonal. Linakoonla valmistamisel tuleb teha suhteliselt tugev keere, selleks on vaja linapeo keskosa liikumatus, see kinnitatakse tugevalt raudpiide külge. Takukoonla valmistamine toimub juba abivahendeid kasutades ja valmistatakse nagu linakoonalgi vahetult pärast harjamist, et vältida kiudude kokkuvajumist.

Lina harjamisel on oluline jälgida ka linaharja piide ja istumise kõrguse suhet ehk töö ergonoomilisust. Käte tööasend peaks olema kergelt allapoole, mitte kõrgemale suunatud. Istepink ja harjapink peaksid olema ühekõrgused või esimene isegi natuke kõrgem. Harjastest läbitõmmatud linapeod peab olema mugav tõsta piidest kõrgemale, et uuesti piidele langetada.

Kas harjamise teel on võimalik parandada kiu kvaliteeti, on küsitav, kuid viikingiaegse linase särgi rekonstruktsioonis (Ejstrud, *et. al* 2011) antakse mõista, justkui oleks see võimalik. Kiu kvaliteedi omadusi (pehmus, tugevus, läige) ei saa muuta, kuid lühemate kiudude võimalikku kasutamist kindlasti.

3.4. Lina- ja takukiu ketrustehnilised abivahendid

Esmaste töövahenditega lõngavalmistamise viiside osas (Matsin 2002: 17) pole teada kas kasutati taimsest kiust lõnga valmistamisel abivahendeid. Kindlamalt võib arvata, et kedervarre kasutusele võtuga hakati kiudu kinnitama abivahendile (vt joonis). Lühemat kepitaolist vahendit hoiti kas käes (Ejstrud, *et. al.* 2011: 59), juba pikem kepitaoline abivahend koonlapuu kinnitati kaenla alla või vöö vahele (vt foto 24), andes seeläbi ketrajale võimaluse käed lõnga valmistamisel vabamaks saada.

Foto 24. Koonlapuu kinnitusviisid kedervarrega ketramisel. Baski, Limousini, Galizieni naised, illustratsioon aastast 1529. (Allikas: Vallinheimo 1956: 128).

Koerni uurimus toob välja, et Eestis ei ole kedervarrega lõnga valmistades linakiudu abivahendile kinnitatud, seda käsitseti sarnaselt takukiuga, kus koonalt hoiti vasakul kas käes, kaenla all, maas või koguni süles (Koern 1942: 36). Sarnast kiu käsitsusviisi on näha ühel arhiivifotol, kus kedervarrega ketraja hoiab vasaku kaenla all takukoonalt (vt foto 25). Ühel taasesitusel hoiab ketraja vasakus käes takukiu punti, tõmmates parema käega kiudu (Nassar 2001). Nagu etnograafilistest allikatest järeldub, valmistati sellisel viisil jämedamat lõnga, kuid kasutati lühemaid kiude. Kui koonlapuu ei olegi leidnud kasutust siis võib oletada, et pikemad kiud kammides korrastati ning keerati koonlaks, koonalt hoiti ketramise ajal käes.

Foto 13. Kedervarrega takkude ketramine, Reigi. (Allikas: ERM Fk 452: 25).

MuISI andmeil pärinevad enamus siinsetes kogudes säilitatavatest koonlapuudest hõimurahvastelt, ainult üks koonlapuu (ERM A 345: 15) on pärit Lutsimaalt, lõunaeesti keelsest piirkonnast Ida-Lätist (Jääts 2013). Manninen on öelnud, et siinmail on need tundmata, teatakse ainult Eesti Ingeris (Manninen 1993: 17). Hõimurahvaste juures levinud koonlapuu annab ketrajale võimaluse vabaneda koonlahoidmise pulgast, istudes ise samaaegselt koolapuu peal (vt foto 26).

Foto 26. Linaketraja koonlapuuga. (ERM Fk 1953: 55).

Abivahendi vajalikkust näitab kas või see kui ketraja kasutab koonla hoidmise abivahendina söögikahvli (Västrik 2012). Nagu selgub võib kedervarrega lõngavalmistamisel toimetada ilma abivahendit kasutamata, mida võimaldab töö aeglasem toimimise viis, kuid kui kasutusele võeti juba tallalauaga voki, kus jalaga tallates annab vokirattale suurema hoo mistõttu lõnga keere moodustub kiiresti. Seetõttu võib oletada, et voki laialdasem levik 19. sajandi teisel poolel, sundis kasutusele võtma ka erinevad abivahendid (Koern 1942). Ketrustehniline abivahend – koonlalaud, koonlanui, takuhark kinnitatakse voki pingis vasakul pool käsipuu olevasse auku, käsipuu kinnitub täisnurkselt koonlajala külge, *koonlapuu* (Koern 1942: 60), selline lahendus aitab käed hoida vabad tegelemaks ainult kiu toimetamisega ning ketramise ajal saab koonalt ketrajast kaugemale juhtida.

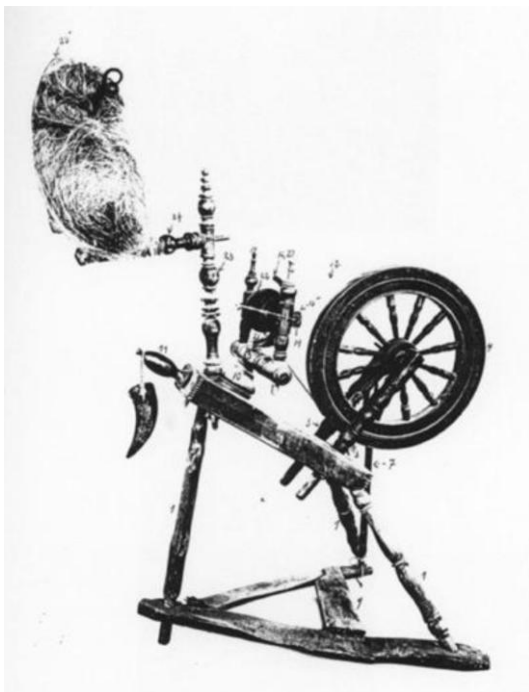

Foto 14. Voki käsipuu külge kinnitatud koonlalaud. (Allikas: Koern 1942: 207).

Koonlanui ja koonlalaud ehk ese, mille ümber või peale kinnitati koonal on Eestis levinud mitmeid tüüpe. Ketrustehnilised abivahendid on varasemalt kaardistatud, kuid peamiselt on seda uuritud läbi visuaalse ja esteetilise vaatenurga (Viller 1935, Koern 1942, Kosin 1983, Värva 1988). Soovin antud peatükis kaardistada ketrustehnilised abivahendid nende kasutusotstarbest lähtuvalt ning saada teada, kas ja millised arengud on toimunud ketrustehnilistes vahendites.

3.4.1. Koonlalauad

Koonlalauad, *kuutslilaud*, *linalaba* on olnud ühe rikkalikuma kujundusega naiste käsitöövahend, mille väljendusrikkus tuleneb mõjutustest naaberalaga, olles siinmail siiski märksa tagasihoidlikuma kujundusega (Konsin 1983). Koonlalauad on olnud ühed armastatumad kihlakingid (Värva 1988: 113). Tegija fantaasierikkus väljendub nii mõneski esemes, mille üheks tõestuseks on ootamatu leid välitööde käigus Obinitsa muuseumist (vt foto 26).

Foto 15. Koonlalaua eest- ja tagant vaade. (Autor: M. Pensa).

Valdavalt on Eestis olnud levinuim ketrustehniline abivahend koonlalaud. Koonlalauad on valmistatud peamiselt kase- ja kuusepuust, mille keskmine kõrgus on 25–35 cm, kuid leidub ka ligi 50 cm pikkuseid, laiusega 8–20 cm, koonlalaba alumises otsas on pulgake mille abil kinnitub voki käsipuule.

Liigitan koonlalauad oma käsitusviisidest tulenevalt kolme rühma:

1. Mitmeaugu reaga, laia lauaga – Lõuna-, Kesk- ja Lääne-Eesti
2. Ühe-kolme auguga, kitsa joonega – Ida, Põhja-Eesti, saared, Lääne-Eesti keskala
3. Auguta nii kitsad kui lehe kujulised – Ranniku ala, saared

Esimene tüüp on valdavalt esindatud Lõuna- ja Kesk-Eestis ning Lääne-Eesti lõunapoolne ala. Antud tüübis on näha tugevaid mõjutusi Soome-ugri rahvastele omase koonla kinnitus viisiga koonlalauale. Valdavas enamuses ERMi koonlapuude kogumist moodustab lauaga koonlapuud. Koonlalaua keskosale on vertikaalselt süvistatud valdavalt kolm kuni neli koonlavarda jaoks auku (Koern 1935). Setumaalt pärit koonlalaual (ERM EA A 665: 40, Lobotka) (Värva 1988) on tehtud seitse järjestikku auku. Koonlalauad on oma kujult erisuguseid nii väljalõigatud kujunditega kui lihtsad lauakujulised, küljeprofiililt siledad (vt foto 27). „Meil olid ikka lihtsad laua, laadalt toodi“ (Kukk 2014).

Foto 16. Koonlalaua tüübid mis on levinud Kagu-Eestis. (Allikas: ERM A 764: 137).

Eraldi rühma moodustavad Vaivara tüüpi koonlalauad (vt foto 28), mille päritolu on ilmselt tulnud Ingerimaalt (Koern 1935: 61). Koonlalaud on risküliku kujuline kaunistatud rikkalike lõigetega. Vaadeldes nende koonlalauda sünkroonset sisse vestetud mustreid jääb mulje nagu koonlavarda kinnitamiseks tehtud augud on sinna hilisemalt juurde tehtud, nagu ei kuuluks orgaaniliselt lauale. Osadel laudadel on keskel auk, kuid mõnel mitte ja auguke on tehtud koonlalaua ülemisse serva. Millisel moel on neid laudu käsitsatud Ingeris jääb selgusetuks, tõenäoliselt kinnitati koonal koonlavööga (samas). Nagu esemetelt nähtub on siinsele lauale koonal kinnitatud koonlavardaga, kuid koonlavöö kasutamisest puuduvad jäljed.

Foto 17. Koonlalaud, Vaivara. (Allikas: ERM A 426: 279).

Põhja- kui Lääne-Eesti rannikualal levinud koonlalauad on lehe kujulise küljeprofiiliga, mis on valdavalt hambuliseks lõigatud, saki teravik suunaga ülespoole. Enamus koonlalaudu on auguta,

kuid leidub ka ühe koonlavarda kinnitus auguga. Antud koonlalaua tüübi mõjutusi vaadelda siis ei ole leidnud selget kinnitust sellele pigem näib, et tegemist on kohapealse arenguga, kiu kinnitusviis säilib kuid muutub töövahendi kuju. 1925. aasta etnograafilise küsitluskava nr. 23 vastuseid analüüsid selgub, et rannikualal olid varem st 19. sajandi teisel poolel olid kasutusel nuiataolised ketrusabivahendid. Ning ühe põhjusena, miks enam ei kasutata nuiataolist eset leiab vastuseid kus on öeldud, et laba pealt olevat kergem kedrata lina.

Foto 18. Rannikualal levinud koonlalaua tüüp. (Allikas: ERM 366).

Värva, analüüsid saarte koonlalaudu toob ühe tunnuseks välja nende u 35 cm pika saleda kuju, mis omakorda jagunevad sirgelõikelisteks ja alt laienevateks. Keskosalt u 10 cm kitsas, sileda küljeprofiiliga ja alumisest osast tunduvalt laiemaks muutuva joonega lauad on omased Muhu ja Hiiumaale. Saaremaal on tuntumad kitsad sirgelõikelised ning kergelt sakiliseks lõigatud küljeservaga. MuISis antud esemeid vaadeldes leiab pigem, et neil puudub koonlavarda kinnitamise auk. Antud koonlalaua tüübile ei leidu vastet ülejäänud Eesti koonlalaudadega. Värva (1988) on oma koonlalaudade uurimuses leidnud kõige lähedasemad seosed Läti ja Leedu koonlalaudadega.

Küsid oma välitöödel Laimjalas elava H. Nõult koonlalaua kohta annab ta teada, et: „Meil olid sellised lihtsad koonlalauad, kohalikud mehed valmistasid [ ], keskelt olid kitsad alt laienevad, pikkus kusagil 30 cm, üks auk oli keskel, küljed tasased“. Antud kirjeldust analüüsid ei paista see sarnanevat eelneva ülestäheldusega, mis on koostatud muuseumi esemete põhjal. Ei olnud informant kuulnud ka sellistest koonlalaudadest mida kirjeldasin Värva allikate põhjal.

Tõenäoliselt saame rääkida antud laudade puhul erinevatest käsitsusviisidest suuremal määral kui senised uurimused seda kinnitavad.

Foto 19. Saartel (Hiiumaal) levinud koolalaua tüüp, keskelt kitsas alt laienev. (Allikas: ERM A 651: 7.)

3.4.2. Koonlanui

Koonlanuiaks nimetatakse pikliku kujuga voolitud eset allservast laienev. Keskmise nuia pikkus on 30 cm, läbimõõduga 5-6cm, lisaks vars u 6 cm voki käsipuule kinnitamiseks, mis on valmistatud peamiselt lehtpuust (kask, pärn) (vt foto 31).

Foto 31. Koonlanui. (Allikas: EM A 426:99, Ridala).

Koonlanuia, *linanui*, *kedernui* kasuala jääb 19. sajandi teisel poolel Põhja-, Kesk- ja Lääne-Eesti ja Saartel. MuISi andmeil kuulub kogudesse kokku 21 nuiat, millest 9 maismaale ja 12 saartele, kus omakorda Hiiumaalt 9tk ja Ruhnu 3 tk. Kui koonlanuiad on valdavalt ilma kaunistusteta siis Hiiumaalt pärinevad väga erilised koonlanuiad. Üks neist on erinevatest detailidest kokku pandud, mille puhul jääb kasutus funktsionaalsus küsitavaks (ERM A 716: 315, Pühalepa), teine nui on auklikuks puuritud (HKM 4455 Enk). Lisaks on Hiiumaal kasutusel olnud püramiidkujulised koonlanuiad (vt foto 32), mille sarnasusi ei leitud ülejäänud Eesti koonlanuiadega.

Foto 32. Koonlanui. (Allikas: HKM 1760 Enk).

Vallinheimo (1956) toob oma uurimuses välja, et keskelt paisutatud (lühemad) - ja sirged (nuia) kujulised koonlanuiad on kasutust leidnud valdavalt Norras, Taanis ja Kesk-Euroopas, kust on need jõudnud Soome lääne- ja lõuna piirkonda ning Ilmari Mannineni hinnangul on Eestis tuntud koonlanuiad saanud oma mõjutused Soomest (Vallinheimo 1956: 102–107). Ilmselt võib Eesti mandrialalt nuiat kujulise koonlakinnituse vahendite mõjutusi otsida ka veel Soome-urgi rahvaste aladelt nagu Udmurtia. MuISis arvel olevatest esemetest näeb sarnast koonlakinnituse viisi Udmurdi rahvastel, kus koonal on kinnitatud pealt nõõriga.

Eesti mandrialal tõrjus koonlalaud koonlanuia kasutuselt 20. sajandi esimesel veerandil. „Kasutati enne lauast lõigatud linalaba moodi tulekut“ (ERM A 695: 354). Ruhnus on see eranditult ainus kasutusvahend linade ketramisel olnud ning oli seda veel 1930ndatel: „Praegu tarvitusel“ (ERM A 426: 102).

Hiiumaal ja mandrialal tõrjus koonlalaud koonlanuia kasutuselt 20. sajandi esimesel veerandil. „Kasutati enne lauast lõigatud linalaba moodi tulekut “ (ERM A 695: 354). Ruhnus on see eranditult ainus kasutusvahend linade ketramisel olnud ning oli seda veel 1930ndatel: „*Praegu tarvitusel*“ (ERM A 426: 102).

3.4.3. Takuhark

Takuhargiks nimetatakse mitmeharulist oksakest, mis on loomulikul teel kasvanud. Koern (1935) ütleb oma uurimuses, et kui oksa harusid on vähe siis lüüakse naelu juurde oksakeste külge, mida ei ole võimalik täheldada MuISis esindatud takuharkide puhul. Keskmine harude arv 5–6 tk, kuid leidub ka kaheharulisi Lüganuselt ja Kuusalust. Harude pikkuseks on umbes 14–16 cm. Harusid on kolme tüüpi:

1. Harud paiknevad varre suhtes paralleelselt.
2. Harud avanevad moodustades avatud õie kuju, mille mõjutus pärineb tõenäoliselt Soomest (Vallinheimo 1956: 101).
3. Keskimik haru, mis on pikem ning mille ümber paiknevad lühemad kergelt avanevad külgharud.

Takuhargi, *takuorgi* tarvis on kasutatud käepärast puumaterjali (kuusk, kask, kadakas) siis Muhu Muuseumis arvel olevast 10 takuhargist 8 on valmistatud tammepuust, üks on teadmata ja teine on lehtpuust, mille põhjus on selgusetu. Võib oletada, et kedrates takud takerduvad okstesse ning nõrgemast puust valmistatud harud võivad kergemini puruneda. Keskmine takuhargi pikkus koos varrega on 30-35 cm. Laiuselt on kogutud 83 cm pikkune.

Kui valdavalt on takuhark valmistatud harulisest oksast siis Osmussaarelt pärinevad teist laadsed hargid. Takuhargi detailid on välja voolitud puust, koosnedes aluskettast, mille külge on kinnitatud 6 tk koonuse kujulist 10 cm pikkust haru (vt foto 33).

Foto 20. Takuhark, Osmussaare. (Allikas: ERM A 493: 267).

Vallinheimo ketrusvahendite uurimusest tuleb välja, et analoogsed takuhargid on kasutusel olnud peaaegu kogu Soomes, kust ilmselt tulevad ka kõige selgemad mõjutused Eestisse (Vallinheimo 1956: 101–103).

Muuseumide kogusid vaadeldes võib järeldada, et takuhargid pärinevad koonlanuiadega samast piirkonnast. ERMis on arvel 3 tk (päritolu teadmata), EVM 7 tk (päritolu teadmata), Hiiumaa muuseumis 10 tk, Muhu Muuseumis 10 tk ning Rannarootsi Muuseumis 1 tk. Huvitav on täheldada, et takuharke on kogutud muuseumitesse suuremal arvul kui ketruse põhivahendit koonlanuia. Kuigi koonlanuia puhul ei leidunud selget vastet hõimurahvaste seast siis takuhargi juures võib näha ühte Karjalast pärit koonlapuud mille ülemine osa sarnaneb siinsele kaheharulisele takuhargile (ERM B 126: 2).

3.4.4. Koonlavarras

Koonlavarras, *kuutslevarras* on abivahend millega kinnitatakse koonal koonlalaua külge, koonlalauas on vastavad augud puuritud selle tarvis. Nagu näitab 1925. aasta Küsimuskava III nr. 23., on valdavalt kasutust leidnud puust valmistatud koonlavarras, mille tarvis on kasutatud kohla - (kuke) puud Koern (1935). Koonlavarda pikkus on keskmiselt 15–20 cm, varda üks ots teravdatud, teine ots laienev. Kui puust varras on olnud lihtsa vormiga siis MuISi esemekogu vaadates leidub ka väga rikkalike lõigetega kaunistatud koonlavarrast (ERM A 257:4) mille päritolu on teadmata, kuid käekiri viitab Ingeri tüüpi (Vaivara) koonlalaudade mustriks. Tegemist oleks kui komplektiga. Kui pt 3.4.1. oli küsimuse all Vaivara koonlalaudades olevate aukude kohta siis seda koonlavarrast vaadeldes võib öelda, et koonal kinnitati vardaga, kuid kas ka

vööga, ei selgu endiselt. Samuti on kahel säilinud koonlavarda küljes pikem või lühem nõör (ERM A 356: 36, ERM A 356: 19), millega kas hoiti koonlavarrast koonlalaua küljes või seoti vööga kinni koonal koonlalauale (Koern 1935: 64). Koern mainib, et antud meetod koonla kinnitamiseks on ülevõetud Põhjapoolsetelt aladelt, millele vihjavad nii etnograafilised fotod kui filmilõik Soome-ugri rahvaste juures (Meri 19772). Koonla kinnitamine koonlalauale ainult vööd kasutades on levinud pigem nendel aladel kus koonlalaua ei ole auku, siis koonlavarda kasutamine peaaegu kõikjal aga vööd ja varrast võrdselt abivahendina pigem Lõuna–Eestis (Kukk 2014). Etnograafilisest allikast ei ole leidnud, et siinset koonlakinnitus sidumise paela oleks nimetatud koonlavööks. Küsides informantidelt koonlakinnitus paela kohta siis nii L. Kukk (2014) kui H. Nõu (2016) ütlevad, et selle tarvis ei olnud erilist paela seoti peenema linasest nõöriga, pigem oli rohkem oluline nõöri libedus.

Lisaks puust vardale oli peamiselt Kesk- ja Lõuna-Eestis kasutusel sepistatud raudvarras. Viljandimaal on mainitud, et perenaine kasutas koonla kinnitamiseks rauast ja ilustatud koonlavarrast aga teenijatüdruk puust koonlavarrast. Raudvarras oli pikkusega 14–29 cm, mille ots olid kaunistatud. Lõngaketramise aeg oli perenaisele kõige väsitavam, tööd tehti vara hommikust hiliste öö tundideni, tehes seda teiste igapäeva toimetuste kõrvalt. Palju on teateid sellekohta kus raudvardale tehti rõngad otsa, et ketraja magama ei jääks. „*Sepp tegi rauast varda millel oli rõngas otsas, et ketraja tukkuma ei jääks*“ (ERM KV 94: 60, Urvaste). Varda ots oli rõngasse keeratud ning selle külge omakorda üks kaka rõngast kinnitatud, et need ketramise ajal kõliseksid. Konsin (1983) on avaldanud kaks fotot Tarvastust pärit koonlavarrastest millede otsas on kuke kujutis (ERM 4979; ERM 4978), mis jäävad pigem eranditeks.

Valdavalt on siiski raudvarda otsa rõngas (d) kinnitatud MuISi 28 koonlavarda kogust 13 rõngastega, 2 kukega. Rõngastega kaunistatud koonlavarda võte tuleb ilmselt Ida ehk Karjala aladelt, selliselt on kaunistatud koonlapuust tehtud joonis (ERM EJ 412: 10, Karjala). Lisaks on MUISis arvel väga eriliselt kaunistatud koonlavarras, millele ei leidu vastust hõimurahvaste ega Põhja-Euroopast, võib oletada, et ilmselt on tegemist vene tüüpi koonlavardaga (ERM A 99: 142, Tartu).

Kasutusel on olnud ka luust valmistatud koonlavarras, mida on mainitud 1925. aasta Küsimuskavas nr. 23 järgi kahel korral, info pärineb Põltsamaalt ja Petserist.

3.4.5. Puistevarras

Puistevarrast kasutatakse takkude korrastamiseks. Takkude puistamiseks on kasutatud puust välja voolitud puistevarrast (Konsin 1979: 13), *takuvarras*, *tikk*, *takuora*. Puistevarda valmistamiseks on kasutatud sarapuud ja kuuske. Nagu 2014 aasta välitöödelt, saadud info kohaselt peab varras olema võimalikult oksavaba ja sirgest puumaterjalist. „*Lasin pojal puistamise varda sirelipuust valmistada, sai küll hea sirge kuid pole saanud veel piisavalt kuivada, kiud kipuvad kinni jääma*“ (Planken-Kallavus 2013). Oluline on pulga siledus, kiud ei tohi takerduda pulga külge. Puistevarda pikkus on etnograafilises ja välitöödel kogutud andmete põhjal väga erinev. Konsin (1979) toob varda pikkuseks ühe küünra (50 cm), sama pikkuse vardaga takupuistamist nägin välitöödel Avinurmes (Planken-Kallavus 2013, Rummel 2014). MuISI kogus kannab takuhargi nimetust sarapuust valmistatud 98 cm pikk, ühest otsast kaheharuline (vt foto 33).

Foto 33. Takuhark?, kogutud Pärnu-Jaagupist, ligikaudne valmistamise aeg 1919. (Allikas: ERM A 546: 1157).

Selles nimes võiks kahelda sest takke ei ole kuidagi võimalik antud eset kasutades kedrata ning seetõttu julgen pakkuda antud eseme nimetuseks siiski puistevarras. Põnev ja ainuke omalaadsete seas on ora otsas olev haru, mille funktsionaalsust võiks arvestada takkude paremal võtmisel vardale. Et kasutusel on olnud nii pikemaid kui lühemaid puistevardaid kinnitavad nii välitööd, etnograafiline materjal kui ühest linateemalises filmiarhiivist (EPM Fi 58) kus puistatakse takke väga pika vardaga. Võrumaalt kogutud andmetel on samuti kasutatud pikemat varrast (Kukk 2014). Ilmselt piirkonnad, kus on kasutusel olnud sõna varras või ora on tegemist pikemat tüüpi vardaga ja lühema varda puhul kasutatakse sõna tikk (vt foto21).

Antud esemest on museaalidena vähe säilinud, Metsalliku 1993. aasta EPM esemekogu loendus näitab, et arvel on üks takupuistamise ora, 2014. aasta lina- ja kangatööde kogude analüüsist (vt

tabel 1) selgub ei ole enam nimekirjas ühtegi takupuistamise varrast (Vissel 2014). Ka ei leidu Kalitsa ERMi esemekogu uurimuses andmeid nimetatud töövahendist (Kalits 1926-1993).

3.5. Linakiu ja takukiu töötlemine koonlasse

Lina- ja takukiu ettevalmistus ketramiseks algab juba nende eelnevatest töötlemistest, kiudude harjamisega eraldatakse kiud, mida siis vastavalt tema omadustele käsitletakse eeltöötlemisel ehk koonlasse seadmisel ning nagu eelnevast peatükist 3.4.1. selgub toimub koonla kinnitusviis ketrustechnilisele abivahendile vastavalt. Kui valdavalt leiab mõjutusi naaberaladega, siis teatud tüüpide puhul on kiudude keeramine koonlaks kohapealne edasiarendus. Antud peatükis soovin teada saada, millisel määral mõjutavad erinevad ketrustechnilised abivahendid ketramisel lõnga omadusi, vaadeldes seda läbi kiu erinevatest kinnitusviisidest abivahenditele

3.5.1. Linakoonal

Eestis on levinud kolme põhitüüpi koonlalauad ja –nuiad, nii leiab linakoonla valmistamises samuti erinevaid töövõtteid, mille mõjutused on põimunud naaberrahvaste omadega. Kõige suurem mõjutus nii nagu ka koonlalaudade osas on tulnud Soome-ugri rahvastelt, kus linakoonal on eelnevalt valmistatud ja siis kinnitatud koonlalauale. Linakoonla valmistamise võtted nagu võib järeldada Vallinheimo (1956) raamatust on väga erinevad. Linakiud keeratakse küll sarnaselt koonlasse kuid kiudude laotamise võtte erineb (Vallinheimo 1956: 48–52). Suurim erinevus seisneb ka koonla kinnitamisega. Eestis on valdavalt kasutatud koonlavardaga kinnitamist siis hõimurahvad on koonla sidunud koonlavööga koonlalaua külge. Koonlast läbi on torgatud koonlavarras, mis kinnitab koonalt ülemiselt kolmandikult, koonlad on peaaegu kaks korda pikemad siis koonla alumine osa kinnitatakse koonlavööga (vt foto 34).

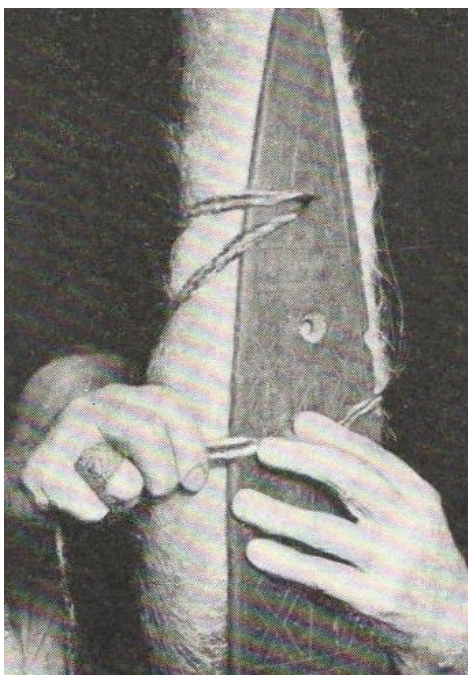

Foto 34. Koonla kinnitamine koonlavööga. (Allikas: Vallinheimo 1956: 124).

Linakoonla erinevad valmistamise võtted ja kinnitusviisid koonlalaua külge:

1. Käsides Võrumaalt, kus on tuntud koonlakinnitusviisi koonlavardaga näitab L. Kukk (2015) ja kirjeldab kuidas linakoonalt valmistatakse. „*Keerdus olnud linakoonal tehakse põimest lahti, võetakse välja üks linapeo (kokku ühes koonlas neli peod), mille ühest otsast võtta vasaku käega kinni ning lüüa paar korda parema käe labaga kiud lahedaks. Keere sirutub lahti, vahetada pooled ning korrata sama. Väga kõvasti ei tohi lüüa, kiud lähevad puntrasse. Lahti löödud linapeo asetatakse pikuti enese ette lauale, hakates peo keskelt tõmbama kiudu suunaga vasakult paremale lahedaks hästi õhukese kihina. Vasaku käe labaga toetatakse lahti tõmmatud kiude, et need paigal oleksid, parem käsi samal ajal laotab. Sedasi edasi-tagasi kiude koonlast eraldades kuniks kogu peo on laotatud. Otsad, mis ulatuvad pikemalt välja pööratakse sissepoole st servad korrastatakse. Laotatud kiud keeratakse käelaba laiuselt kokku“.*

Täpselt sarnasele kirjeldusele vastab linakoonla valmistamise võtte Aidu-Nõmmelt (ERM KV 94: 185). Rõhutades, et valmis koonalt tuleb pealt tugevasti kokku suruda.

Koonlaks keeratud linakoonla kinnitusviise koonlalauale:

- Kokku keeratud linakoonlal kinnitatakse koonlalaua külge nii, et koonlavarras jääb koonla suhtes ülemisele kolmandikule. Paelaga ei seota. Koonlalaud kallutatakse 45° nurga alla (Sunder 1938).
- Koonlaks keeratud linakoonlal kinnitatakse koonlalaua külge nii, et koonlavarras jääb koonla suhtes keskmisele kolmandikule ning seotakse paelaga koonlavarda pealt. Koonlalauda kallutatakse natukene endast eemale (Kukk 2015).

2. Linade mähkimine ümber koonlalaua on tuntud piirkonnas kus puudub koonlalauas koonlavarda kinnitus auk. Vaadeldes etnograafilises materjalis kirjeldusi koonlavalmistamise võtetest siis leiab paarisõnalisi lausekatkeid nagu: „*Linad keerutati õhukeste kihtidena koonlalaua ümber*“ (ERM KV199: 27), suhteliselt palju.

Kuidas koonal pealt kinnitatakse ja kas seda üldse tehakse ei ole selgunud. Vaadates varasemaid allikaid siis need ei kinnita pealt sidumist (vt foto 35).

Foto 35. Lina ketramine kaldvokiga. (Allikas: AM 13741342 F 11684: 294).

Antud linakoonla valmistamise võttele sarnaneb 2016 aastal kogutud info Laimjala vallast Saaremalt H. Nõu kirjeldab, et: „*Võtsid linanuustist ühe peo, lõid käega lahedaks, keeru välja.*

Vasaku käega hoidsid linapeo keskelt kinni parema käega tõmbasid linapeo keskelt välja väikese koguse kiudu, mille peale panid linalaba ja hakkasid kerima. Linalaba teed enne süljega niiskeks, siis võtab heaste lina külge. Linapeost ei tohi kiudu välja tõmmata koos otstega, see peab jääma seotuks. Keerati tihkemat, kuid mitte väga kõvasti. Kinnitati puust koonlavardaga, et kiud maha ei vajuks, ei seotud nõõriga. Ühele linalabale mähiti korruga üks peotäis, väga suureks ei aetud. Linapeo mähitakse ümber koonlalaua, laua suhtes pigem ülemisel kolmandikul, linalaba kinnitatakse koonlavardaga. Linalaba kinnitatakse voki käsipuu külge selliselt, et see jääks koonlapuu suhtes paralleelselt, mitte nurga alla nagu oli levinud teist tüüpi koonalde puhul“.

Etnograafilise allika küsimuskava nr 94 sisaldab kirjeldust linakoonla valmistamisest: „*Hakati teise käega teisest linapeo otsast kinni, linapeo otsi tugevasti peos hoides, löödi käsi vastamisi nii, et linapeo kohe paukudes keskelt laiali läks, siis tõmmati jälle sirgeks ja jälle kokku, nii umbes 10 korda. Siis võetakse ainult üht otsapidi kätte tõmmatakse teise käega altots laiali ja puistatakse veel viimased luud ja praht välja. On purud välja puistet, siis võetakse keskelt kohast kinni kastetakse keelega märjaks et esialgu koonlalaua külge jääks ja hakatakse siis koonlalauda sabast kinni hoides linu sinna ümber keerutama kuni peo otsas. Lihtne puuvarras pannakse läbi“ (vt foto 36) (ERM KV 94: 131–135).*

Foto 36. Linakiu ettevalmistus koonlalauale kinnitamiseks (vt koonlalaua joonis). Linad tiritakse ümber koonlalaua kinnitatakse vardaga. (Allikas: ERM KV 94: 131–135).

Nagu kõik eelnevad kirjeldused tõestavad alustatakse linakoonla moodustamist linapeo keskelt, mille käsitusviisi sarnasusi võib leida viikingite aegse linase särgi taasesitusest (Ejstrud, *et al* 2001: 59).

Koonlanuia mitte käsitlemise kohta selgub juba 1925 a. küsitluse andmeil, et seda küll on nähtud kuid tarvitati u 30–50. aastat tagasi, nii on näiteks küsitluskava nr. 23 küsimusele koonlanuia kasutuse kohta Väike-Maarjast, et: „*Nuia ümber aetud linadest kedrati hästi peenikest lõuendi*

lõimet mõisa prouale. Teoage kadus koonlanui tarvitusest. Praegu tarvitatakse ainult koonlalauda ja puust varrast“, sama väidab ka Koern (1942) oma uurimuses koonlanuiade kasutamise kohta Eestis.

Kahjuks leidub etnograafilistes allikates koonlanuia kasutuse kohta kirjeldusi suhteliselt napilt, tehes keeruliseks ka antud eseme käsitusviisi uurimise. Leiab lause katkeid koonlanuiale kinnitusest: „*Linad aetakse nuiale*“ või siis „*Linad keeratakse ümber nuia*“. Lääne- ja Lõuna-Euroopas levinud sirgete pulgataoliste koonlapuude käsitusviisi kohta ütleb Viller (1935), et koonlanuia ümber mähiti kiud mis veel omakorda ümbert kinni seoti. Paraku ei saa siinsete nuide juures täielikku selgust kiu kinnitusviisidest. Vaadates ühte joonistust linaketrajust, mille nui sarnaneb MuISi esemevaatluse andmete, ei ole võimalik välja lugeda kas kiud kinnitatakse pealt nõõriga või mitte (vt foto 37).

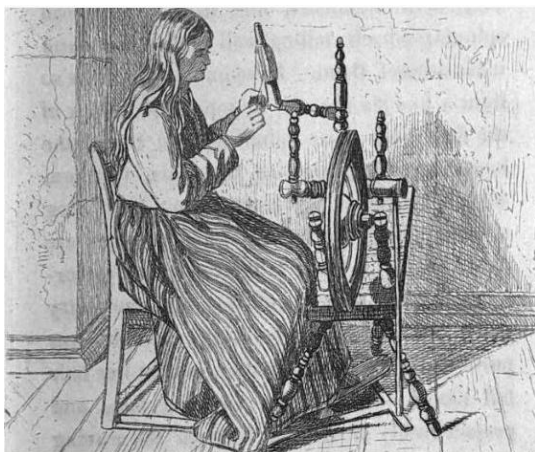

Foto 21. Linaketraja. (Autor: teadmata).

Kuna Eestis kasutust leidnud koonlanuiad on oma mõjutused saanud ilmselt Põhja- ja Lääne-Euroopast, tooksin välja Taanis ja Soomes käsitlevat koonlavalmistamise viisi, mis võiksid viidata ka siin kasutuses olnud käsitus viisile. Vaadeldes taanlaste poolt 2011 aastal (Ejstrud, *et al.* 2011) läbi viidud viikingiaegse linasärgi rekonstruktsiooni, siis koonlanuiale koonla valmistamiseks laotatakse kiud õhukese kihina lauale ning ümber kiu pööratakse pulka. Kiu tõmbamisel nuialt keeratakse koonlanuia samas suunas kiuga kaasa (vt foto 38).

Foto 38. Kiu kerimine ümber koonlanuia. (Allikas: Ejstrud et al. 2001: 59).

Teine koonlanuiaie koola valmistamise viise mida kajastan pärineb Soomest, kus kiud keeratakse ümber koonlanuia nii, et vasak käsi hoiab valmis koonlarulli (Vallinheimo 1956: 45–52) ja paremas käes olevat koonlanuia pöörates keeratakse kiud selle ümber (vt foto 39).

Foto 22. Kiu kinnitamine koonlanuiaie. (Allikas: Vallinheimo 1956: 121).

Nagu pt 3.4.2. selgub on Eestis lisaks mainitud koonlanuiaidele kasutusel olnud neljatahulised püramiidkujulised koonlanuiad, millede päritolu nagu arvab Värva (1988) on tulnud Soomest,

nagu eelnevalt selgus pt 3.4.2. on sellist tüüpi koonlanuiasid tuntud ka Rootsis. Kuidas on ilmselt sarnasele tüübile kiud kinnitatud, ei ole leidnud etnograafilisest ega välitööde kaudu vastuseid, kuid taasesituselt Spinna av lin (2016) näeb Rootsis kasutusel olnud kinnitusvõtet ning ketramisest koostatud kogumikus on toodud suhteliselt arusaadavalt välja koonlanuiaale kinnitamise võtte (Kroll 1981: 37).

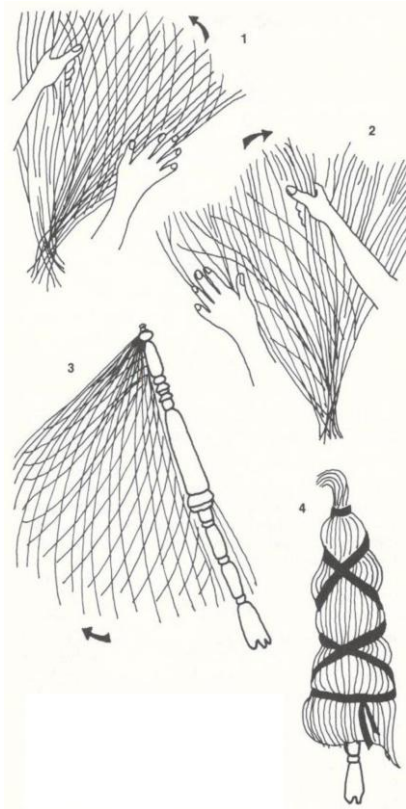

Foto 40. Linakiu kinnitamine püramiid koonlapuule. (Allikas: Kroll 1981: 37).

Võrreldes kahte erinevat allikat siis näeb erinevaid kiukinnitusviise püramiidkujulisele koonlanuiaale. Kokkuvõtvalt saab nähtut kirjeldada üheselt, et kiud tuleb hästi õhukeste kihtidena üksteise peale laotada, kiudude koonlanuia ümber keeramine on erinev, ühel viisil keeratakse diagonaalselt kiu suunaga, teisel juhul otse. Mõlemal variandil seotakse pealt laia siidise paelaga.

3.5.2. Takukiu puistamine

Harjamise järgselt tekkinud takukiud on puntras ja sassis, mida ei saa korrastamata kujul kasutada, kiud tuleb lahti sirutada (vt foto 41).

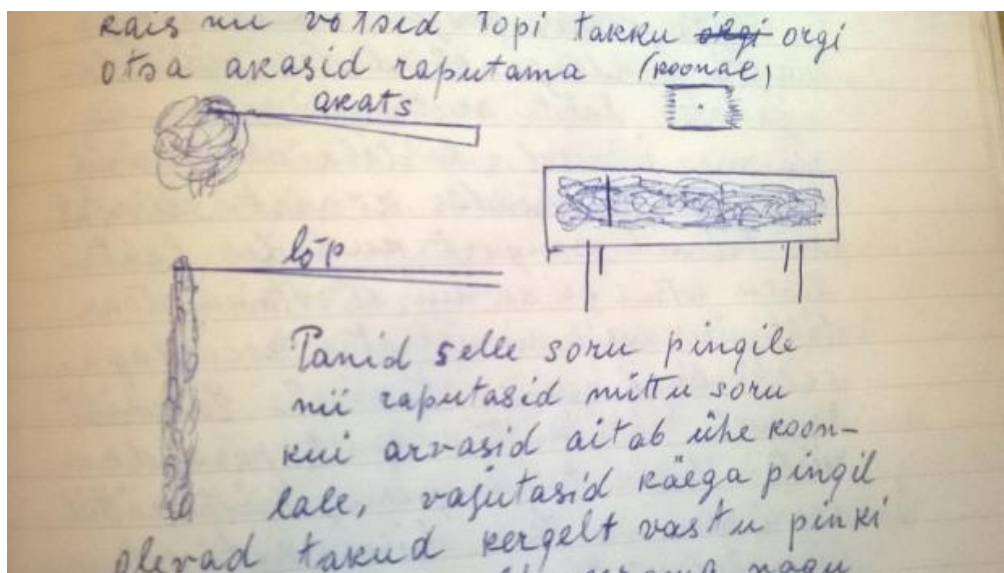

Foto 42. Takud puistevaldal, sirutamine asetatud lauale, koonla moodustamine puistevarda abil. (Allikas: ERM KV 94: 388–596).

Kiudude korrastamist nimetatakse puistamiseks, *tikutamiseks*. Mis ajal toimub takkude korrastamine, kas vahetult peale harjamist, kui kiud on õhuliselt ladestunud ühte hunnikusse või alustatakse kiudude korrastamisega enne ketrustööde algust on küsimus millele soovisin saada vastust. „Ketrustakud puistati koheselt peale linapeode sugemist ja valmistati koonal. Kedratavaid kiudusid ei hoitud lahtiselt, sest see pressis lahtised kiud kokku ja hilisem puistamine oleks olnud tunduvamalt aeganõudvam, ka ei saaks kiudusid nii hästi teineteise küljest lahti“ (Kukk 2014), „Kui takku kohe ära puistanud ega koonlasse ei teinud siis pärast ta enam ei lahtunud ja ei saanud teda kuidagi kedrata olid nagu sõlme täis“ (ERM KV199: 25). Kuid etnograafilises materjalis leidub ka vastupidiseid kirjeldusi, kus takukiududega alustati töötlemist alles sellest lõngavalmistamise eelselt. „Enne kedrust toodi takud tuppa ja puistati tikuga hästi ära“ (ERM KV 94: 165). Et takke käsitleti vahetult enne võis tingida asjaolu, et hoiustamisest kokkuvajunud koonal surus kiud kokku, raskendades seeläbi ketramisel kiudude eraldumist koonlast. Sarnasele käsitsusviisi kirjeldab ka Oidekivi (2004) öeldes, et takku puistatakse kohevuse saavutamise eesmärgil.

Puistevarda ots lükati takupusa sisse tõstes sellel väike kogus pulstunud takukiudu. Nii etnograafilistes allikas kui välitööde käigus kogutud materjali põhjal on öeldud, et puistevarras tõsteti kõrgemale hakates seda aeglase liigutusega üles-alla liigutama raputades niiviisi tokerdunud kiud lahti, samaaegselt langesid välja ka kiududele kinnitunud linaluud. Raputamise järgselt saadi suhteliselt puhas pikaks venitatud *soru* ehk välja sirutatud kiud (ERM EA 5: 135, Vigala). „*Selle jaoks tehakse üks niisugune, noh umbes nii 30 cm, sile niisugune pulk, ots tehakse hästi terav. Ots pistetakse taku sisse ja niimoodi raputatakse, et kiud lähevad nii öelda paralleelselt siis saab selle takupusa lahti*“ (Planken-Kallavus 2013). Filmis *Käsi-linatööd* (1977) märkab puistevardaga liigutades märksa kiiremaid liigutusi, kus eemalduvad küll linaluud kuid pulstunud kiud ei hargne lahti vaid keerleb ümber varda, lõpptulemusena on näha pingile laotatud kiud. Kahjuks ei ole filmitud kogu töötlemise etappi ning palju ei aita kaasa ka valdavad etnograafilised kirjeldused, mis on pigem kahe sõnalised: „*Ja siis puistati takud*“. Kuid juba Manninen (1927) oma *Eesti rahvariiete ajalugu* käsitlevas väljaandes teeb järeldusi, et takkude puistamine omab takutöötlemises olulist tähtsust. Takkudest saadi enamusest vajaminevast lõngast (Planken- Kallavus 2013). Mistõttu tuleb leida vastus küsimusele, kuidas ja miks on seda tehtud? Ilmselt tulevad vastused ilmsiks järgmises peatükis.

3.5.3. Takukiu erinevad kinnitusviisid ketrustechnilisele abivahendile

Nagu eelnevalt ketrustechnilisi abivahendeid uurides selgus, on kahte tüüpi takukoonla kinnitamise abivahendeid, kuid vähemalt kolme tüüpi takukoonla valmistamise ja kinnitamise meetodeid.

- Ettevalmistatud takukoonal
- Koonlalaua ümber mähitud takukiud
- Lahtised, koonlasse keeramata takukiud

Ettevalmistatud takukoonla käsitusviis on olnud valdav neis piirkondades kus sarnaselt linakoonlale keeratakse kokku ka takukoonal koonlalauale kinnitamiseks. Sarnast infot olen kogunud välitööde käigus Avinurmelt, Tormalt kui Kagu-Eestist, etnograafilises materjalis on kirjeldatud takukoonla tegemist järgmiselt: „*Takud raputati puust kepiga väikeste osade kaupa läbi, luudest puhtaks kergeks ja hõredaks, sätiti pikuti laua või pingi peale ja tehti (keerati) takukoonal* (ERM KV 680: 52). Laotatud kihtide arvu mõõdeti tunnetuslikult, et takukoonal ei

saaks liiga suur. Koonal pidi jääma koonlalaua mõõtu, mis keerati käelaba laiuselt tugevama vajutusega koonlaks. (Kukk 2013). Koonal keerati valmis kas põlve peal (Planken-Kallavus 2013) või pingi peal „...siis jäi koonal kõvem“ (ERM KV 199: 25).

Erinevusi märkab takukoonla suuruses, kui L. Kukk (2014) ütleb, et: „*Takukoonal peab ära mahtuma kuutsilauale*“ siis on tehtud ka väga suures mõõdus takukoonlaid nagu seda näeb linatöötlemist käsitlevas filmis Käsi-linatööd (1977) või K. Raua poolt maalitud teosel (EKM j 24471 M 5639).

Takku on keeratud ka ümber koonlalaua, kuid mille käsitsuse kohta on üksikuid etnograafilisi kirjeldusi ning kas see kinnitati pealt koonlavardaga ei ole teada.

Sarnaselt linakoonla kinnitamisel nii koolavarda kui nõoriga on takukoonla puhul kasutatud sarnaselt. „*Koonlalaua küljes on vähemalt kolm rida auke, kui algselt kinnitatakse takukoonal kõige ülemisse auku, siis mahu vähenedes tõstetakse koonal heiet tõmbavale käele lähemale Koonalt ei kinnitatud paelaga vaid ainult pulgaga.*“ (Planken-Kallavus 2013). „*Et paklad koonlast välja ei vajuks kinnitati pealt veel libeda nõoriga*“ (Kukk 2014).

Kui valdavalt on kasutatud koonlalauda siis Saartel, Lääne- ja Põhja-Eestis takuharki. „*Linalaba pealt olla takku sant kedrata, sellepärast tarvitatakse selleks alati „takuorki“ mis harilikult 3 haruline*“ (ERM EA 9: 457). Takuhargile kinnitatud kiudude asetusest on erinevaid ülestäheldusi. „*Takuhargile pandi takukoonal*“ (ERM KV 94: 234). Kas sõna takukoonal on juhuslik või valmistatigi takukiust koonal?

Küsitledes H.Nõu Laimjalalt kirjeldab, et takukoonla tarvis pöörati paraja suurusega takuhunnikule, mis oli linaluudest puhtaks raputatud üks-kaks käelaba laiuselt keerdu peale ning pandi hoiule, ketramise pandi see takukoonal takuhargile, mis oli valmistatud viieharulisest puuksakesest. Kuid kuidas võis välja näha takukoonla kinnitamine takuhargile, vaatleksin sellekohast teema käsitlust Vallinheimo (1956) raamatust Ketramine Soomes, sest Eesti etnograafilisest allikast ei ole leidnud vastust antud küsimusele. (vt foto 43).

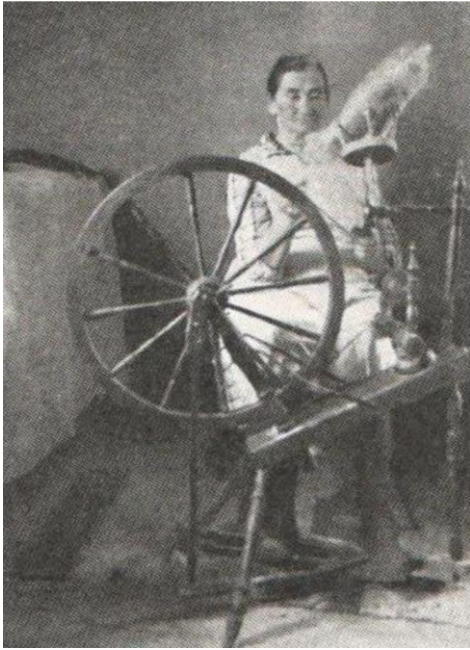

Foto 43. Koonla kinnitus takuhargil. (Allikas: Vallinheimo 1956: 120).

Ning lisaks kirjeldatule, kinnitati takud lahtiselt st koonlasse keeramata. „*Takuhargile pandi takutori*“, mille kirjeldusele vastab ilmekas foto Jämaja khk.

Foto 44. Takkude kinnitus takuhargil. (Allikas: ERM Fk 579:13).

Hoiustamine

Valmis koonlad ladestati puidust anumasse, kas siis üksteise peale ühtepidi või ristipidi (Planken-Kallavus 2014). Konsin on öelnud, et paarkümmend koonalt seoti kihtidena takuköidisega kokku, kaks koonalt pikuti ja kaks ristipidi (Konsin 1979: 13) sarnaselt on ladestatud ka Võrumaal (Kukk 2014) kuid selle erinevusega, et kokku neid ei seotud. Avinurmes ja Tormas asetati takukoonlad korvi ühtepidi ja sidumata, kus olid kasutusel eraldi korvid takkudele. „*Eriliiki takukoonlad hoiustati eraldi korvides, milleks olid Avinurme peerukorvid*“ (Rummel 2014). Võrumaal hoiustati takke puust anumasse, milleks kasutati kirstu (Kukk 2013).

3.6. Lina- ja takulõnga valmistamine

„*Takud ketrab üheks lõnga üks*“ (ERM KV 94: 186, Lüganuse) või „*Lõimed võib kümme kedrata aga koed üks ainumas*“ öeldi Amblas (Konsin 1979: 21). Segadust kui palju, kumba liiki kiudu on siis kergem kedrata või tuleb hoopis küsida, milline kiud oli suurema väärtusega? Etnograafilisest materjalist leiab üsna vähe ülestäheldusi kiu ketramisest. Kvaliteetse takulõnga valmistamine on oskusi nõudvam, mida väidab nii L. Mälksoo (1947) oma *Kangakudumise käsiraamatus* öeldes, et takke on raskem kedrata selle lühidusest tingituna ning sama kinnitavad ka välitööde informandid.

„*Ketramist hakati õpetama juba 8 aastasel*“ (ERM EA 44: 241, Palamuse). Esimesteks katsetusteks kasutati takku, sest see oli odavam (Mälksoo 1947: 12), seda tekkiski eeltöötlemisel rohkem kui lina. Mistõttu oligi seda rohkemas koguses olemas ning harjutamiseks sobilik mitte küll oma omadustelt kuid kättesaadavuselt. Arvamus, et takku võis igäuks kedrata võis olla tingitud ka lõnga otstarbest. 20. sajandi rõivastumise moe suundumuste muutusega hakati takulõngast kuduma alusrõivastust (Manninen 1927: 140), mis jäi võõra pilgule nähtamatuks ja selle kvaliteet ei määranud väga suurt tähtsust (Voolmaa 1962: 216),.

Lõngavalmistamine

Etnograafilisest allikast ei õnnestunud leida ketrust iseloomustavat tegevust. Välitöödel Tormas näitas pärandoskaja oma ketramist, linad pärinesid tema õelt I. Rummelilt, kes kasvatas need

1990ndate lõpul. Missos intervjuud tehes võtsin kaasas lühikest kiudu¹⁷. Intervjuu H. Nõuga Laimjalalt toimus telefoni teel.

M. Planken-Kallavus (2013) näitab ketramist, ise lauldes: „*Vokk vuriseb, vuriseb. Lõppilmatu on õhtu ja talvine*“. (Ketramine käib, kiud katkes) „*Siia võib sõlme teha. Vana rumal komme, seda hästi peeneks tõmmata, peeneks tõmmatakse pikakiu ketramisel. Siin (osutab sõlmele) on keerdu kiud ja ta ei haaku lahtise kiuga. Kiudu tuleb tagasi lahti arutada ja visata koonlasse tagasi, et kiud uuesti uue kiuga haagiks*“. (Ketramisel tekkev probleem on see, et kiud on liiga peenike, jookseb vähe peale) *Ära lükka, hoia tagasi. Ühe käega hoiad, teisega tõmbad. Juudipoisid on lõngas sees. (Mul ei jookse kiud ühtlaselt) See on taku omapära. Hoia tagasi ja lase keerdu rohkem peale. Kiu tõmbamisel on vasak käsi all pool ja sõrmed peal pool. Paremäl on sõrmeotsad all pool. Lased selle käest mööda ja parem käsi läheb sellest lipsti mööda ja silud neid kiudusid.*

H.Nõu (2016) kirjeldab linaketramist järgmiselt: „*Ketramist alustades tõmbasid koonla pealt kiudu, mitte alt. Eide aitas moodustada parem käe sõrmed, vasaku käe sõrmega hoiad kinni keeret. Takkude ketramisel lasti keermel liikuda koonlale lähemale, kuid mitte koonlani. Eie pidi saama ühtlane*“.

L.Kukk (2014) kirjeldab ketramist: „*Vasaku käega tõmbad koonlast ja siis parema käega lased sisse (juhid lõnga lühisuuni). Kui on liiga pikk lina ja see linakiud hakkab seest poolt koonalt välja jooksuma siis tahtsid seda pulka välja tõmmata, koonal maha ei kukuks siis sidusid nõoriga, panid ühe peenikese nõöri ümber laua. See hoidis koonalt mahakukkumise eest paremini laua küljes kinni kui pulk, pulgast nagu libises välja ära vahepeal, olenes kuidas lina oli. Mõnikord hakkas koonla südamest jooksuma kiud, siis liigutas koonla paigast ära. Seda ei tohtinud juhtuda, ikka väljast poolt alustati aga kui vahepeal oli pikk lina siis jooksis kiud südameni sisse*“.

Erinevate kiudude ketramisel käsitletakse koonlast tulevat kiudu vastavalt kiu pikkusele. Taku kiu puhul lastakse keermel liikuda peaaegu koonlani ja kiudu tõmmatakse koonla alt. Pika kiu puhul on vahemaa koonla ja keermel vahel pikem ning kiudu ei tõmmata vaid võetakse koonla pealt.

Kui kaua ketrasid ühte koonalt? „*Ega ühe-kahe tunniga ei saanud koonalt kedratud. Kedrati siis kui muude tööde tegemiste vahel oli vahe, siis jälle istusid voki ette*“ (Kukk 2014). „*Ema kudus 7 arrsinat¹⁸ päevas*“ (Planken-Kallavus 2013).

---

¹⁷ Lühike kiud pärines ettevõttest Vesta EX

Kui palju lõnga sai ühest koonlast? „*Võis saada ühe poolitäie*“ (Kukk 2014).

Sõltuvalt koonlast tõmmatud kiudude kogusest saadakse, kas peenemat või jämedamat lõnga ning keeru tugevusest sõltuvalt laugema või tugevama keeruga lõnga (Mälksoo 1947: 12). „*Kudest oleneb kangas, ega muidu vanasõna ütle, et kude ikke kange valitseb!*“ (ERM KV 94: 188, Lüganuse khk., Linda Källo s 1892). „*Suurema rattaga vokiga läheb ketramine kiiremini, väiksema rattaga vokiga saab lõng keerem*“ (ERM EA 75: 121, Hageri), lõngale vajalik keere saadakse voki tallamise kiiruse jälgides (Rummel 2014). Tugeva keeruga lõngale jäävad sisse sõlmed, mille tulemusel jääb kanga pind ja servad ebaühtlased (ERM EA 37: 285, Saarde).

Lõngavalmistamisel keeru suund, kui oluliseks on seda peetud. Kas kedrati lõim parempidi ja kude pahempidi? On esitatud küsimus KL nr.54, sellele küsimusele oli vastanud 34 inimest üle Eesti. Teen siinkohal üldistava kokkuvõtte vastustest, tehes järjestades kõlama jäänud vastuste tähtsuse järgi:

- Kedrati ühtepidi, keerd paremalt poolt vasakule.
- Kedrati ühtepidi, kuid kude pidi olema laugem ja lõim tugevam, keeru suund paremalt vasakule.
- Kõik kedrati pahempidi, korrutati parempidi
- Lõim kedrati parempidi keerd ja kude pahempidi (järgneb põhjendus):
  - riie tugevam
  - lõng saab pehmem
  - andis kangale teatavat kirja
  - riie sai pehmem
  - kardeti et lõng ei lähe kokku üks läheb keerdu teine aga lahti ja nii ei saa head ühesugust lõnga

Otsides vastust küsimusel, miks on eelistatud lõimelõngaks Z keerd suunaga paremalt-vasakule (Roos, *et. al.* 2012: 52) tuleneb tõenäoliselt teadmisest, et keerates kiudu taimeloomulikk

---

¹⁸ Arssin= 71 cm. (Viires 2000: 21).

kasvusuunda järgides (Matsin 2002: 25) saadakse tugevam lõng. Koelõng annab kangale pehmuse, kuid lõimelõng veetakse kangasteljele, kus see peab liikuma läbi metallpiide, mistõttu on oluline lõimelõnga tugevus.

Torma ja Avinurme välitöödelt kogunud materjali (vt *lisas* foto 49) vaadeldes selgub, et nii lina- kui takulõng on kedratud ühtepidi Z-keeruga ja korrutamata, kuid niidi puhul lõngad S-keeruga korrutatakse. Sarnased andmed saan ka välitöödel Võrumaalt ning Laimjalat saadud lõngu vaadeldes (kedratud 1940ndatel).

Tervitussõnad keträjale

„Kirppu keträjälle! Täid tulijalle! Tuhat-turki, sada-sörki

Üheksakümmend üeksä – iga nüöri vahele“ (ERM KV 94: 189, Lüganuse).

3.6.1. Niisutamine

Etnograafilistes käsikirjades on mainitud sõrmede niisutamist nii lina- ja takulõnga valmistamise ajal. Kuid miks on see vajalik? Niisutamine aitab ühendada ketramisel kiude keermesse ning lõng jääb sile ja ühtlane (Planken-Kallavus 2013). Takulõngast kedratakse nii jämedamat kui peenemat lõnga (vt pt. 3.1.1.) „*Jämedama lõnga ketramiseks niisutati veega, peenema lõnga ketramisel niisutati keelega*“ (ERM KL 24, Suure-Jaani). Kas koelõnga ketramisel niisutati sõrmi? „*Jah, ikka niisutati, ikka selleks, et kiud omavahel koos püsiks. Vahetevahel suust läbi ja enamasti oli see lõime ketramise juures rohkem.*“ (Planken-Kallavus 2013) või „*Koelõng kedrati kuivanäpuga*“ (ERM KL 24, Karja) sama on öelnud Võrumaalt L. Kukk (2014).

Võib järeldada, et niisutamise vajaduse tingis nii kiu kuivus kui võimalikult sileda lõnga saamine. 1938 aastal läbi viidud naiste käsitööd puudutava küsitluse ühe küsimusena oli küsimus: „*Kas on tarvitatud ketramisel näppude niisutamiseks vett, haput või rõõska piima, või on näppe keelega niisutatud?*“ sellele küsimusel oli 23 vastust erinevast piirkonnast. Etnograafilise küsitluse üldistav kokkuvõte oleks, et valdavalt niisutati sõrmi suus süljega, mis oli kiireim viis ning niisutati keerdu mitte kiudu (Sundar 1983). „*Ma ei tea, et meil oleks veenõu kõrval oleks*“ (Planken-Kallavus 2013). Esteetilisest seisukohast vaadatuna eelistati sõrmi kasta vette, selleks oli voki läheduses eraldi asemel või siis voki küljes veenõu. „*Niisutamise vesi on olnud kas topsis, kruusis või õõnestatud kartulis. Õõnestatud kartul on asunud voki pingis olevas augus, tops või kruus ketrāja kõrval pingil*“ (ERM KL nr. 24, 1938, Uue-Võidu) (vt foto 45).

Niisutamise vahendina tunti veel haput kalja, rõõsapiim aga ka seebivett, linaleotist, haput piima, mis ei olnud küll väga levinud, kuid etnograafilises materjalis mitmeid kordi ära mainitud.

Foto 45. Veenõu voki aisa küljes, Mihkli khk. (Autor: M. Pensa).

3.7. Lõngavalmistamise taasloomine

Antud peatükis käsitlen kahte erinevat liiki kiu töötlemist. Linakiust koonlavalmistamist, kus tuginen Võrumaalt saadud praktilisele kogemusele ja takukiust koonlavalmistamist, mille valmistamise kogemuse omandasin Tormas välitöödel (2013–2014), toon välja nende sarnasused ja erinevused lõngavalmistamisel ning püüan kogeda kiukvaliteeti, mis seda soodustab ja vastupidi. Välitöödel kogutud info ja praktilise kogemusele tuginedes võtan käsitluse alla meetodi koonla kinnitamisest koonlalauale koonlavardaga. Takukoonla tarvis kasutan peentakku.

Linakoonal

Linakoonla valmistamist alustan linapeo välja sirutamisega. Selleks võtan neljast linapeost kokku keeratud koonlast ühe peo. Koonalt valmistatakse ühe linapeo kaupa, linapeod mis on mitmest kokku põimitud on selgesti eristatavad peale keerme lahtivõtmist. Sõltuvalt harjatud linapeo suurusel läheb ühte koonlasse kaks kuni kolm linapeod. Pean meeles ütlust, et: „*Valmis koonlast ei tohi valgus läbi paista*“ (Planken-Kallavus 2014). Olles ühe poole välja sirutanud vahetan pooled ning kordan sama teise poolega. Tuleb jälgida, et kiud ei eralduks peost st löök ei tohi olla tugev ning peod peab suhteliselt tugevalt otsast kinni hoidma.

Kiud sirutatud, algab kiudude lahti harutamine linapeost. Asetan linapeo vertikaalselt enda ette, hoian parema käega peo keskelt kinni, vasaku käega tõmban peost kiude laotades need peo suhtes vastas poolele õhukese kihina lauale. Vasaku käega linapeost kiud-kiu haaval tõmmates liigub parem käsi paremale poole, moodustub umbes 50 cm pikkune ja 20–30 cm laiune ovaalne ring. Tagasi liikudes vahetan paremas käes olnud peo vaskusse kätte ning parema käega hakkab tõmbama peost kiudu. Kihte laotades samal ajal sama käsi toetub juba laotatud kihtidele, et need paigast ei nihkuks ega puntrasse ei läheks. Kiudude laotamisel jälgin, et peo otsad jääksid otstest u 5 cm ulatuses kokku.

Linakoonla keeramine koonlaks algab vasakult-paremale ümber käelaba pöörates. Koonlast väljaulatuvad otsad pööran enne koonla lõplikku valmimist kergelt sissepoole. Valmis koonal peaks jääma tihke ja koonlalaua mõõtu. Asetan koonla koonlalauale, torkan sellest läbi puust koonlavarda. Varrast ei kinnita mitte päris keskosast, vaid natukene kõrgemalt. Välitöölt saadud kogemusele tuginedes seon selle omakorda kinni nõõriga. Nõõri kinnitan varda pealt kahe keermega, ühendussõlm jääb koonlalaua tagumisele poolele. Sõlmeks teen kergelt reguleeritava silmuse.

Takukoonal

Takukoonla tarvis tuleb kiud lahedaks puistata. Puistevardana kasutan 70 cm pikkust oksa. Puistamiseks torkan puistevarda taku hunnikusse, võtan varda esimesele kolmandikule kiudude pundi. Võetav kogus ei tohiks olla liiga suur, vastasel korral kukub oma raskusega puistevardalt maha. Takkude väljasirutamiseks seisan, hoian puistevarrast täisnurkselt kehaasendi suhtes, liigutades varrast üles-alla seda kergelt raputades. Kiud lahenevad ning vajuvad allapoole venides sirgemaks. Raputamise käigus eemalduvad kiult linaluud, raputamine toimub takuhunniku peal kuhu kukub tagasi kiudu ja luud. Peentaku puistamise käigus eraldub suhteliselt palju linaluud kuid külge jääb ikkagi ligi 15%. Kiu külge kinni jäänud linaluud on ligi 1 cm pikkused ja ligi 1–2 mm läbimõõduga. Kui võrrelda taasesituse tarvis kasvatatud lina välitööde käigus Läänemaal Koongast (Kiisk 2015) saadud 1944 aastal kasvatatud linadega, on sealsed linad kasvult peaaegu poole lühemad u 60–70 cm ja poole peenema varrega.

Väljasirutatud kiud asetan lauale selliselt et moodustuks u 60–70 cm pikkune soru. Iga järgnev puistevarda täis väljasirutatud kiudu laotan üksteisele peale. Koheva kiukihi läbimõõt on u 5–8 cm, pinnalaotusega u 50 cm x 20 cm, millest 20 cm on koonlalaua laius.

Takukoonla moodustamiseks keeran laotatud kiud käelaba laiuselt rulli. Alustan pööramisega vasakult-paremale (tõenäoliselt ei oma suund tähtsust), käelaba mis toetud kiukihi peale surub seda kergelt kokku, nii iga järgneva pöördega vajutan kergelt valmiva takukoonla peale. Kokku keeratud koonla otsast väljaulatuvad kiud pööran sissepoole. Valmis koonal on ristküliku kujuline.

Foto 46. Laotatud takukiu keeramine koonlasse. (Autor: M. Pensa).

Takukoonlast surun läbi sirelipuust valmisatud 20 cm pikkuse ja 0,5 cm läbimõõduga otsast teritatud koonlavarda. Koonlavarda torkan koonla suhtes ülemiselt kolmandikult. Koonlavarras läheb üsna raskesti kiudude vahelt läbi. Tundub, et parim ja tugevam oleks olnud metallist koonlavarras (Puust koonlavarda ots murdub, surumise tagajärjel). Varda läbi torkamiseks tuleb koonalt muljuda, leidmaks kiudude vahel tee vardale. Liigse muljumise tagajärjel nihkuvad kokku keeratud kiud paigast ja koonal kaotab vormi (vajub laiali). Takukoonalt ei seo pealt nõõriga, soovin läheneda katsetusele traditsioonipõhiselt tuginedes Torma välitöödelt saadud teadmistele.

Lõngavalmistamine

Lõngavalmistamise esimeseks etapiks on abilõnga ühendamine kiuga (abilõng on keeratud ümber pooli). Selleks tuleb võtta kiudu ning vokki tallates keerleva abilõnga külge kinnitada kiud. Parema käe sõrmega suruda kiud abilõnga külge, aidates sedaviisi kaasa nende omavahelisele ühendamisele. Kui kiud on kinnitunud abilõngaga, tõmmates koonlast kiudu juurde, seda venitades kuni ühendunud alustus kiududeni välja. Omavaheliseks ühendumiseks tuleb kiudu vormida näppudevahel keermeks. Kui algus on õnnestunud, kiud abilõngaga ühendatud ning kiud katkematult seoses koonla kiududega, võib alata nii taku- kui linalõnga ketrus.

Lõngavalmistamine jaguneb kaheks etapiks, esiteks toimub keermee moodustumine ja teiseks kiu tõmbamine koonlast. Linakiudu tõmmates tuleb koonal hoida lühisuust kaugemal, takukiu puhul võib see jääda lähemale. Kiu ketramisel on käed oma kindlal positsioonil. Üle vasaku käe peopesa, mis on avatud suunaga ülespoole liigub kiud, nimetissõrme ja põidla ülesanne on lõngakeermee jälgimine, hoides seda parajal kaugusel koonlast. Selleks, et keere ei liiguks koonlasse pigistatakse võrdlemisi tugevalt nimetissõrme ja põidlagaga keeru üleminekul kiuks. Tundes keeret sõrme läheduses vähendada pinget ning ettevaatlikult lisada juurde uus kogus kiudu. Sõrmede avamisel on oluline roll, liiga kiire avamise tagajärjel võib kaotada kontrolli keermee üle ning see liigub kiirelt koonlasse.

Parema käe sõrmed juhivad kogu ketrust, liikudes vahelduvalt mõlemat suunda pidi vasaku käe suhtes. Parema käe sõrmedest on töösse haaratud kolm – põial, nimetissõrm ja keskmine sõrm. Mille ülesandeks on lõngakeermee juhtimine voki lühisuuni, korrastada koonlast tulevat kiudude kogust ning vajadusel niisutada. Niisutamine toimub keermee moodustumisel, mitte kiu tõmbamisel, aidates keermest eralduvaid kiude siluda keermesse. Keerdunud lõng, mis jääb vasakust käest lühisuuni ei tohi olla tugevas pinges, vaid kerge pingega, mida aitab juhtida parema käe sõrmed. Siledam lõng liigub ka üle lühikonksude takistusteta poolile.

Takukoonlast tõmbab kiudu välja selle alumise otsa keskmest, haarates kaasa alumises otsas olevaid kiude võrdselt koonla ulatuses. Koonal väheneb alumisest otsast järk järgulise ülespoole liikumisega. Väiksemaks jäänud takukoonla viib koonlavardaga järjest allapoole madalamatesse aukudesse.

Foto 23. Takukiu tõmbamine koonlast. (Autor: M. Pensa).

Linakoonlast võetakse kiudu koonla pealt, mida tuleb jälgida kogu protsessi jooksul. Võetud kiud põimitakse keermega kokku, sõrmed peavad olema natuke niisked, et toimuks ühtlane ühendamine.

Vokki tallatakse aeglasemas tempos, minu vokiratas on läbimõõduga 45 cm, millega tegin keskmiselt kaks tallamist sekundis. Kindlasti sõltub tallamise kiirus vokiratta suuruselt. Tallamise kiirus on otsese seoses keeme moodustumisega. Tallamisega annab hoo vokirattale, mille ümber on nõör, nõör on ühenduses lühikedraga pannes pöörlema lühi kus asub vokipool, lühi pöörlemine tekitabki kiule keeru ning tekibki lõng. Seetõttu on soovitatav alguses pigem aeglasemat tallata, et keere ei tuleks liiga tugev. Liigselt keerdus lõngale tulevad sisse väikesed tombukesed, mis omakorda võivad takerduda lühikonksu külge. Pool täidetakse lõngaga võrdselt, mistõttu tuleb lühikonksu peal liikuv lõnga asukohta võrdselt muuta.

Katkestuse korral tuleb keere ja kiud omavahel eraldada, kerida näiteks tugevalt lühiposti ümber. Või kui kiud katkeb ei toimu uuesti ühendamine sõlmimise teel, vaid selleks harutatakse keerdus lõnga natukene lahti ning uus kogus kiudu vormitakse (niisutatud) sõrmede vahel keermeks. Vältimaks jämedama ühenduskoha tekkimist tuleb uus kogus ühendatav kiudu lisada vähemas koguses.

Tooksin välja olulisemad vea mida olen ise õppimise käigus teinud ning kogunud juhendades:

- Esiteks tallatakse vokki liiga kiiresti, mistõttu kaob kontroll kiu ja keeme vahel.

- Lõnga keermel lastakse joosta koonlasse, kiud takerduvad üksteise külge kinni, mille tagajärjel läheb lõng liiga jämedaks mahtumata lühisuust läbi.

Kuigi kogu protsess tundub algajale keeruline on kõik õpitav. Millist liiki kiudu võtta harjutamiseks? Kui etnograafiline materjal annab kahte suguseid vastuseid sellele küsimusele, soovitaksin siiski alustada taku kiust ja sel lihtsal põhjusel, seda tekib harjamise käigus kõige suuremas koguses.

Kokkuvõte

Traditsiooniliselt on Eestis kiulina kasvatamisel ja selle töötlemisel välja kujunenud kindlad protsessid – külvamine, linavarre kitkumine, (vesi) leotamine, (kunstlik) kuivatamine, linavarre murdmine, kiu puhastamine linaluudest, pika kiu puhastamine lühematest kiududest, puhastatud kiu seadmine ketrusvalmidusse -, mis on muutumatul kujul püsinud aastasadu. Enne majandusliku olukorra muutumist 19. saj. teisel poolel kasvatati lina sellises koguses, nagu vajati oma tarbeks. Linanõudluse kasv viis selleni, et pea iga talunik püüdis lina alla külvata enamuse oma põllumaast. Teatud senised traditsioonilised töövõtted asendati kiiremate seadmetega, kui hakati arendama linatöötlemise seadmeid linavarre murdmiseks ja kiu linaluudest puhastamiseks. Üle Eesti sai valdavaks käsijõul käideldavad seadmed – linavarre murdmise masin, Lõuna-Eestis võeti kasutusele juba hobujõul töötavad seadmed, nii erinevat tüüpi murdmise masinad kui linakiult luude puhastamise seadmed. Uued suurte koguste töötlemiseks leiutatud töövõtted muutusid ajas uuteks normideks, millest tänapäeval räägime kui traditsioonilistest.

Massiline ja suuremahuline linatöötlemine viis linakiu kvaliteedi alla. Taludes vajati üha rohkem tööjõudu. Lina küpses valmis pea kõikjal samal ajal, otsiti lisatööjõudu ka kaugematest piirkondadest, ent tegijate oskused ei olnud alati kõige paremad. Mehhaniseeritud ja poolmehhaniseeritud seadmed küll aitasid linatöötlemisel, kuid oht kvaliteedile oli seadmete oskamatu käsitlemine. 1920.–1930. aastatel ilmunud artiklid püüdsid linakasvatajat harida, andes soovituslikke nõuandeid parima linakvaliteedi saavutamisel. Õpetatud agronoomid toetusid oma teadmistes peamiselt Lääne-Euroopa kogemustele, sh Hollandile ja Saksamaale.

Kuna 20. saj. esimesel poolel oli prioriteediks lina esmane töötlemine parima kiukvaliteedi nimel, ilmus 1930ndatel pea igal aastakäigul artikkel linaharimisest. Kuid see osa linatöötlemisest, mis jäi oma tarbeks linade töötlemiseks ei leidnud väga kajastamist uurimusliku

allikana. Esimesi põhjalikemaid uurimusi lina eeltöötlemisest ilmub 1942. a. Koerni uurimustööna ja enne seda 1935.a. vaatleb Viller oma proseminaritöös koonlalaudu. Koonlalaudad ongi enim huvi pakkunud etnoloogidele. ERM etnograafilisest materjalist leiab suurel hulgal linatöötlemisega seotud kirjeldusi. Neist saab koostada tervikpildi linatöötlemisega seotud protsessidest kuid paraku ei suuda need edastada tehnoloogilistest protsessidest täielikku käsitsemist.

Kui Hiiumaal käsitleti 1930ndatel linatöötlemisel veel arhailisi töövahendeid, siis linakasvatuse areng muutis vähemal või suuremal määral mandri Eestis ja Saaremaal lina esmase töötlemisega seotud töövahendeid, puudutades just neid piirkondi, kus seda kõige suuremas koguses kasvatati – Setumaa, Võrumaa, Viljandimaa, Pärnumaa. Võrumaa ja Setumaa olid kõige tootlikumad, neis piirkondades kasutati kõige enam hobujõul töötavaid seadmeid. Kui teatud tööprotsesside tarvis suudeti seadmeid arendada, siis nt kitkumine, kuparde eemaldamine toimus endiselt käsitsi. Siinkohal erineski Kagu-Eesti kõigist teistest piirkondades, kus suuremal või vähemal määral lina kasvatati. Kuparde eemaldamisel hoidis siinne linaharija käes töövahendit ehk raatsa, mujal hoiti kupardamisel käes linapeod. Seetõttu olid Kagu-Eestis, eriti Setumaal kitkutatud linapeod enam mitte peo mõõtu, vaid moodustasid terve suure sülemi.

Teine suurem erinevus ilmneb ketrustehnilistes abivahendites, mis jagunevad oma käsitlusviisidelt mitme auguga ja ühe auguga või siis auguta koonlalaudadeks. Mitme (3–5) augureaga koonlalaudad on esindatud peamiselt Lõuna-Eestis, sellist tüüpi koonlalauda tarvis valmistati eelnevalt valmis kas siis lina- või takukoonal, mis kinnitati koonlavardaga. Ühe auguga koonlalaudade puhul ei saa tõmmata selget joont, neid on kasutatud pea igal pool, va Lõuna-Eesti. Koonlalaudad eristusid pigem kiu kinnitusviiside poolest. Ida-Virumaal kasutatud ühe auguga koonlalauda külge kinnitati koonal koonlavardaga, mis oli eelnevalt koonlaks keeratud, ning tõenäoliselt seoti koonla pealt nõoriga (koonlavööga). Saaremaal levinud ühe auguga koonlalauda ümber mähiti kiud, mis kinnitati koonlavardaga, kuid ei seotud nõoriga. Auguta koonlalaudad on levinud pigem Põhja- ja Kesk-Eestis, kahjuks ei ole säilinud kindlaid andmeid, mis näitaks, kuidas oli kiud sellele kinnitatud ja kas seda ka pealt seoti, seega vaatlen mõjutusi naaberaladelt. Piirkondades, kus pikad linakiud mähiti ümber koonlalauda, kasutati takkude hoidmiseks ketramise ajal takuharki. Lisaks koonlalaudadele on Eestis kasutatud koonlanuiasid ja nagu allikaid analüüsid olen täheldanud, ei ole neid kasutatud mitte ainult Ruhnus, nagu varasemad uurimused väitsid, vaid ka Põhja- ja Kesk-Eestis. Omaette rühma moodustavad Hiiumaa neljatahulised püramiidikujulised koonlanuiad. Kahjuks ei kuulu nende

muuseumieksponaatide juurde kasutaja lugu, seetõttu saab kasutuse ja mõjutuste kohta andmeid uurida Põhja- ja Lääne-Euroopast.

Uurimuse üheks aluseks olid välitööd, mis kestsid 3 aastat. Olin otsinud pärandoskajaid Eestimaa erinevatest piirkondadest, kelle juurde jõudsin nii läbi juhuste kui otsingu tulemusel. Küsimustikku koostades toetusin eelnevalt läbi uuritud ERMi korrespondentide vastustele ja küsimuskavadele. Intervjuud olid poolavatud. Tunnetasin, et selline suhtlusviis avas ka informanti, märkasin nüansse, millele ei osanud algselt tähelepanu pööratagi. Etnograafiline allikas annab pigem üldsõnalisi või kahelauselisi tööprotsessi kirjeldusi, leidub ka üksikuid pärleid, kuid nagu isegi tõdesin, ongi protsessi kirjeldust väga keeruline kirja panna. Välitöödel on aga võimalus esitada protsessi täpsemaks mõistmiseks lisaküsimusi. Eriti oluliseks pean suulise intervjuu kõrval tehnoloogiliste protsesside kogemuste omandamist pärandoskaja juhendamisel.

Traditsioonipõhine taasloomine tänapäeval ei ole paraku enam nii traditsioonipõhine, kui võiks ideaalis ette kujutada. Meil on õnneks küll olemas seadmed ning vajadusel saab neid taastada, kuid teatud olulised aspektid taasloomist siiski ei võimalda, nagu selgus uurimuses. Analüüsides ilmnes, et kogu traditsioonilisus takerdub lihtsa asja nagu seemne taha. Me saame küll protsessid taasesitada, kuid lõplik tulem ei kajasta soovitud kõigis aspektides ja täiel määral. Vaatamata mõnede puudustele, on protsesside praktiline läbitegemine aidanud mul senisest paremini mõista lina töötlemise tehnoloogiat. Töö käigus kogutud materjal on väärtuslikuks allikaks neile, kes soovivad omal käel lina töötlemist katsetada.

Summary

The aim of this master's thesis is to explore and map the techniques and tools necessary for processing fibre flax. The focus of this research is the pre-processing of flax fibre and tow. The thesis is based on three sources: earlier scientific research, ethnographic material and field work with heritage craftswomen over four years. Due to regional differences I have interviewed heritage craftswomen from four areas – South-eastern, Eastern and Western Estonia and the island of Saaremaa. The research part of the thesis focuses on tradition-based recreation of fibre flax processing that I analyse in my work.

Flax has been grown and cultivated in Estonia for hundreds of years; Estonian flax seed and quality of fibre has been widely known. But as this research shows, the quality of the fibre decreased in the first half of the 20th century in relation to the growth in demand – the agriculturalists claim that the Estonian farmers do not show enough care in cultivating flax. In order for the farmers to improve the quality of their work attempts are made to educate them; a large number of publications on the subject of cultivating flax are printed. In this research I have tried to explore and understand as to what extent the farmer has taken the recommendations into account and whether there are any positive results. In recreating the processing of fibre flax I have considered both the ethnographic and scientific references. In practical research of the work processes I am able to show to what extent, if at all, there have been changes in using traditional techniques and innovation. According to sources that I have used in this thesis I can claim that the innovative recommendations have not found much use; farmers have still stayed loyal to ancestral knowledge that has been passed down generation by generation.

As the earlier instructions of processing fibre flax mainly focus on producing raw material for sales, only a small amount of research has been done on raw material that was needed for personal everyday use, and its orientation is not based on technology but item-based analysis.

The sources for research of processing flax fibre for personal use have been both ethnographic material and field work. In field work the information was gathered from elderly ladies who had not processed flax for tens of years but their skills acquired over a long life had not been forgotten. They did not get their knowledge from books but from learning from their parents, these skills were a natural part of life. While doing field work in Misso I went with a craftswoman to the attic to see the once used items that had been collected there. A flax comb was also there and the old lady nicely imitated combing flax fibre and I in my mind recreated the whole work process based on written sources. Bringing together different pieces of knowledge and experience I can, as a researcher of heritage technology, combine it into a uniform whole in order to better analyse it. In researching fibre processing technology, audio-visual material that helps to explain different stages of processing fibre flax, is used in the same way.

In this thesis I have tried to explore how flax fibre and tow are pre-processed. These two types of fibre cannot be explored together as they are totally different from each other. The technological processes are treated according to the type of fibre and in context with the tool. The supporting tools for spinning are very versatile, especially considering how small a country Estonia is. A clear distinction can be made between Northern and Southern Estonia; the islands (Hiiumaa,

Ruhnu) make up a group of their own – unfortunately not much ethnographic material has been preserved from that area. This is why I also researched relevant Western and Northern European sources and tried to find similarities to Estonian spinning supporting tools and their ways of usage.

In this thesis I have researched the technologies of processing flax from the viewpoint of regional differences and recreated the different stages of flax processing – in doing this I have tried to be as tradition-based as possible. With the acquired knowledge and skills I have attempted to revivify and develop one of Estonia's important lost skills – the pre-processing and spinning of flax fibre.

Kasutatud kirjandus

Astel, E. 1968. *Naiste käsitööde aastaringne tsüklikilisus (XIX sajand ja XX sajandi algus)*. – Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXIII, lk 235–253.

Bender, A. 2016. *Linaaretus Eestis*. [Konverentsiettekanne]. Eesti Põllumajandusmuuseum. M. Pensa valduses.

Eesti Põllumajandusmuuseumi Linaraamat. 2015. Tartu: Eesti Põllumajandusmuuseum.

Ejstrud, B.; Andresen, S.; Appel, A.; Gjerlevsen, S.; Thomsen, B. 2011. *From flax to linen. Experiments with flax at Ribe Viking Centre*. University of Southern Denmark: Print & Sign.

Haidak, Fr. 1976. *Lina kasvatamine ja töötlemine*. [Uurimustöö]. Võru: Võrumaa Muuseum, VK 1587 R118.

Juhkam, E.; Sepp, A. 2000. *Läänemurde tekstid*. Tallinn: AS Pakett.

Kalits, V. (1926-1992). *Lina kasvatamine ja töötlemine*. [Käsikiri]. Pärnu. M. Leesmendi valduses.

Koern, E. 1942. *Lõngavalmistamisest Eestis*. [Magistritöö]. Tartu: Tartu Ülikool.

Konsin, K. 1979. *Kudumid*. Eesti Rahvakunst III. Tallinn: Kunst.

Konsin, K. 1983. *Koonlalaauad*. Eesti NSV Riiklik Etnograafiamuuseum.

- Kroll, C.** 1981. *The Aho! Kraft of spinning. From the Raw Material to the Finished Yarn.* New York: Dover.
- Kõiva, H.** 1933. *Lina tema kasvatamine ja harimine.* Viljandi.
- Kõiva, H.** 1935. *Linaleoaugud seatagu korda.* – Põllumajandus, nr 24, lk 576–577.
- Kõiva, H.** 1936. *Lina kasteleotamine.* – Põllumajandus, nr 32, lk 715–716.
- Leesment, M.** 2012. *Kestlikud rõivatekstiilid ja nende tootmise potentsiaal Eestis.* [Magistritöö]. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia.
- Leetsar, J.** 2012. *Maamajanduslik ühistegevus.* Tartu: Eesti Maaülikool.
- Lepajõe, J.** 1997. *Olnust ja olevast linakasvatases.* – Akadeemia, nr 5, lk 972–982.
- Loorits, O.** 1998. *Liivi rahva usund.* I-III. Tartu: Eesti Keele Instituut.
- Loorits, O.** 2000. *Endis–Eesti elu–olu.* III osa. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Jääts, I.** 2013. *Kadunud hõimu otsides.* – Eesti Rahva Muuseumi ajaveeb. <http://blog.erm.ee/?p=3538> (23.04.2016).
- Manninen, I.** 1927. *Eesti rahvariiete ajalugu.* — Etnograafia Aastaraamat III. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Manninen, I.** 1993. *Etnograafiline sõnastik. Eesti asjalise vanavara põhjal.* Tallinn: Koolibri
- Matsin, A.** 2002. *Tekstiiltehnilised vahendid Eestis muinas- ja keskajal.* [Magistritöö]. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia.
- Mets, J.** 1921. *Eesti põllumehe linakasvatus.* Tartu: Kirjastus Agronoom.
- Metsallik, R.** 1993. *Linakasvatuse arengulugu Eestis ning selle kajastumine Eesti Põllumajandusmuuseumi esemekogudes.* — Eesti Põllumajandusmuuseumi teaduslike tööde kogumik V. Tallinn : Infotrükk, lk 4–11.
- Miljand, A.** 1937. *Linasantide võrdluskatsete aruanne Jõgeva Sordikasvanduses 1929-1936.a.* Tartu: Ilutrükk
- Mälksoo, L.** 1947. *Kangakudumise käsiraamat.* Tartu: Teaduslik Kirjandus.

- Mälksoo, L.** 1948. *Tarbe-ja dekoratiivkangaid käsitelgedel*. Tartu: Teaduslik Kirjandus.
- Mälksoo, L.** 1976. *Kangakudumine*. Tartu: Valgus.
- Oidekivi, R.** 2004. *Lina kasvatamine ja töötlemine 19. sajandil*. [Kursusetöö]. Viljandi: Viljandi Kultuurikolledž.
- Oja, V.** 2011. *Takud ja paklad*. – Emakeele Seltsi aastaraamat 57, lk 117–130.
- Parts, P-K., Rennu, M., Jääts, L., Matsin, A., Metslang, J.** 2009. *Viljandimaa käsitöömestritest rakendusantropoloogia vaatenurgast*. – Akadeemia, nr 4, 725–745.
- Parts, P-K., Rennu, M., Jõeste, K.** 2013. *Teesid ja Sissejuhatus*. – Studia Vernacula. TÜ VKA Rahvusliku Käsitöö osakond, lk 10–22.
- Pensa, M.** 2013. *Välitööpraktika I*. [Praktikaaruanne]. Viljandi: TÜ Viljandi Kultuuriakadeemia.
- Pensa, M.** 2015. *Välitööpraktika II*. [Praktikaaruanne]. Viljandi: TÜ Viljandi Kultuuriakadeemia.
- Pensa, M.** 2015. *Tehnoloogia menetluspraktika*. [Praktikaaruanne]. Viljandi: TÜ Viljandi Kultuuriakadeemia.
- Rammo, M.** 2015. *Abja linavabrik*. Elva: OÜ Sulemees.
- Ratt, A** 1985. *Mõnda maaviljeluse arengust Eestis läbi aegade*. Tallinn: Valgus.
- Ritslaid, J.** 1936. *Kodusest linaharimisest*. – Põllumajandus, nr 43, lk 956–959.
- Ritslaid, J.** 1938. *Lina on ka praegu Võrumaa põllumehele rahaallikas*. – Võrumaa Põllumajanduse Aastaraamat 1, lk 35–36.
- Ritslaid, J.; Vähi, G.** 1949. *Linatootmise käsiraamat*. Tartu: Teaduslik Kirjandus.
- Roos, J., Luhamaa, L.** 2012. *Villast lõngani*. Eesti Rahvakunsti ja Käsitöö Liit. Küljendus ja trükk: OÜ Vali Press.
- Roots, N.** 1934. *Lina külviajast*. – Põllumajandus, nr 16, lk 403–404.
- Spinna av lin. s.a. <https://youtu.be/3mJrybhT0mI> (14.02.2016).
- Tanning, S.** 1961. *Mulgi murdetekstid*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

- Vallinheimo, V.** 1956. *Das spinnen in Finnland.*– Kansatieteellinen arkisto 11, Helsinki.
- Viires, A.** 2000. *Eesti Rahvakultuuri leksikon.* Tallinn: AS Ühiselu.
- Viidalepp, R.** 1941. *Kollektiivtöö traditsioone Muhust ja Läänemaalt.* – Eesti Keel ja Kirjandus. nr 3, lk 181–193.
- Viidalepp, R.** 1947. *Eesti külvinõud ja külvisamm.* – Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat XV, lk 81–117.
- Viller, A.** 1935. *Koonlalauad.* [Proseminaritöö]. Tartu: Tartu Ülikool. Asukoht: Eesti Rahva Muuseum.
- Vissel, K.** 2014. *Lina- ja kangatööd kogude analüüsisist.* [e-post]. Eesti Põllumajandusmuuseum (13.03.2014).
- Vunder, E.** 2008. *Naiste käsitöö.* Eesti Rahvakultuur. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 153–167.
- Vähi, G.** 1940. *Ettevalmistusi ja nõudeid lina ropsimisel.* – Põllumajandus, nr 50, lk 1087-1089.
- Värva, M.** 1988. *Eesti koonlalauad.* – *Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXXVI, lk 113–125.*
- Västriik, V.** 2012. *Välitööpraktika.* [Praktikaaruanne]. Viljandi: TÜ Viljandi Kultuuriakadeemia.
- Widemann, F., J.** 1973, *Eesti-saksa sõnaraamat.* Tallinn: Valgus
- World of wool. s.a.* http://www.worldofwool.co.uk/products/50/speciality_fibres.htm (23.01.2014).

Audiovisuaalne materjal

- Eesti Põllumajandusmuuseum** (Produtsent). 1972. *Setu linandus.* [CD]. Tartu: Eesti Põllumajandusmuuseum, EPM TR 4452 V 156.
- Eesti Põllumajandusmuuseum** (Produtsent). 1977. *Käsi–linatööd.* [CD]. Tartu: Eesti Põllumajandusmuuseum, EPM Fi 58.

Eesti Põllumajandusmuuseum (Produtsent). 1983–1984 *Lina*. [CD]. Tartu: Eesti Põllumajandusmuuseum, EPM Fi 60.

Eesti Põllumajandusmuuseum (Produtsent). 1984. *Prangli lina*. [CD]. Tartu: Eesti Põllumajandusmuuseum, EPM Fi 61.

Eesti Põllumajandusmuuseum (Produtsent). 1985 *Köis*. [CD]. Tartu: Eesti Põllumajandusmuuseum, EPM Fi 66.

Eesti Põllumajandusmuuseum (Produtsent). 1995. *Mõniste muuseumi külastus*. [CD]. Tartu: Eesti Põllumajandusmuuseum, EPM 825 V 46.

Meri, L. (Režissöör). 1970. *Veelinnurahvas*. [DVD]. Tallinn: Tallinnfilm

Nassar, E. (Režissöör). 2001. *Linast lõimeni, villast vaibani*. [Kassett]. Asukoht: Mõniste Muuseum.

Sundar, R. (Operaator). 1938. *Eesti Kultuurfilmi ringvaade nr 38. III Värtnad vurisevad*, Tallinn: Eesti Kultuurfilm.

Intervjuud

Kiisk, M. (s.1929). 26.07.2015. *Lina töötlemine*. M. Pensa. [vestlus]. Pikavere küla, Koonga vald.

Kukk, L. (s.1928). 15.01.2014, 21.05 ja 04.10.2015. *Linade töötlemine ja kohalikud traditsioonid*. M. Pensa. [Käsikiri]. Kurõ küla, Misso vald.

Lell, V. (s.1932). 25.07.2014. *Esmane linatöötlemine Setumaal*. [Vestlus]. Võru linn

Nõu, H. (s.1928). 26.04.2016. *Lina töötlemine, ketramine*. M Pensa. [Vestlus]. Jõe küla, Laimjala vald.

Paalman, K. 29.04.2014. *Linaseemne külviaeg, põllumaa ettevalmistus*. M. Pensa. [Helisalvestis]. Mooste.

Planken–Kallavus, M. (1924). 18.06. ja 08.08. 2013. *Takkude käsitlemine*. M. Pensa. [Videosalvestis]. Lullikatku.

Rummel, I. (s.1921). 25.03. ja 23.07.2014. *Traditsiooniline käsitsi linakülvamine ja töötlemine*. M. Pensa. [Helisalvetsis]. Änniksaare.

Sillaots, L. 10.04.2014. *Traditsiooniline käsitsi külvamine ja külvinõu*. M. Pensa. [Käsikiri]. Obinitsa.

Kasutatud arhiivimaterjalide lühendid

CRJM – C. R. Jakobsoni Talumuuseum

H – J. Hurda rahvaluulekogu (1860-1906)

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjaline rahvaluulekogu (1927-1944)

ERM EA – Eesti Rahva Muuseumi käsikirjaline etnograafiline arhiiv (1923-1970)

ERM EJ – Eesti Rahva Muuseumi etnograafiliste joonistuste kogu

ERM Fk – Eesti Rahva Muuseumi fotokogu

ERM KL – Eesti Rahva Muuseumi küsitluslehtede arhiiv

ERM KV – Eesti Rahva Muuseumi korrespondentide vastuste arhiiv

EPM – Eesti Põllumajandus Muuseum

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiiv

VK – Võrumaa Muuseum

Kasutatud arhiivimaterjalide loetelu

ERM EA 3: Kavilda.

ERM EA 3: Viru-Jaagupi

ERM EA 5: Kullamaa.

ERM EA 5: Vigala.

ERM EA 9: Pühalepa.

ERM EA 10: Koeru.

ERM EA 15: Iisaku

ERM EA 16: Viljandimaa.

ERM EA 16: Pilistvere

ERM EA 23: Petserimaa

ERM EA 30: Jämaja.

ERM EA 33: Ambla.

ERM EA 37: Saarde.

ERM EA 44: Palamuse

ERM EA 67: Saarde

ERM EA 67: Häädemeeste.

ERM EA 68: Paistu.

ERM EA 75: Hageri

ERM EA 76: Juuru.

ERM EA 94

ERM EA 117: Urvaste

ERM EA 406: Räpina

ERM Vfb. 1966, Pärnu.

ERM KL 24

ERM KL 54

ERM KV1–2

ERM KV 94: Aidu-Nõmme

ERM KV 94: Lüganuse.
ERM KV 94: Urvaste
ERM KV 94: Paide
ERM KV 94: Püssi
ERM KV 137
ERM KV 155: Kadrina.
ERM KV 155: Järva-Jaani
ERM KV 199: Põlva.
ERM KV 199: Raiste
ERM KV 199: Tammiste
ERM KV 199: Valga
ERM KV 680:
ERA II 60, 19/21 < Kolga-Jaani khk.
ERA II 177,210/11 (19) < Jõhvi
ERA II 202,135 (52) < Häädemeeste
ERA II 308, 438 (37) < Halliste
ERA H I 6, 37 (75) < Põlva
H II 21, 318 (10) < Tori
ERA H II 24, 203 (105) < Jõgeveste
ERA H II 55,54 (11) < Saarde
ERA H II 58, 125/64 < Jüri
H III 24, 520/1 (2) < Halliste khk.
ERA RKH II 385, 437/440 (37) < Tori

Illustratiivsed allikad

AM 13741342 F 11684:294

CRJM F TR II 1040 F 944:12

EKM j 24471 M 5639

EPM TR 179:5 E 52:5

EPM 825 V 46

EPM TR 923: 12 E 344: 12

EPM TR 4452 V 156

ERM 366

ERM 4978

ERM 4979

ERM A 99:142

ERM A 257:4

ERM A 426:279

ERM A 345: 15

ERM A 356:19

ERM A 356: 36

ERM A 426:102

ERM A 546:1157

ERM A 651:7

ERM A 665: 40

ERM A 695:354

ERM A 716:315

ERM A 764: 137

ERM B 126:2

ERM EJ 412:10

ERM Fk 213: 119

ERM Fk 452: 25

ERM Fk 579:13

ERM Fk 779: 4

ERM Fk 1641: 18, 41

ERM Fk 2870: 99

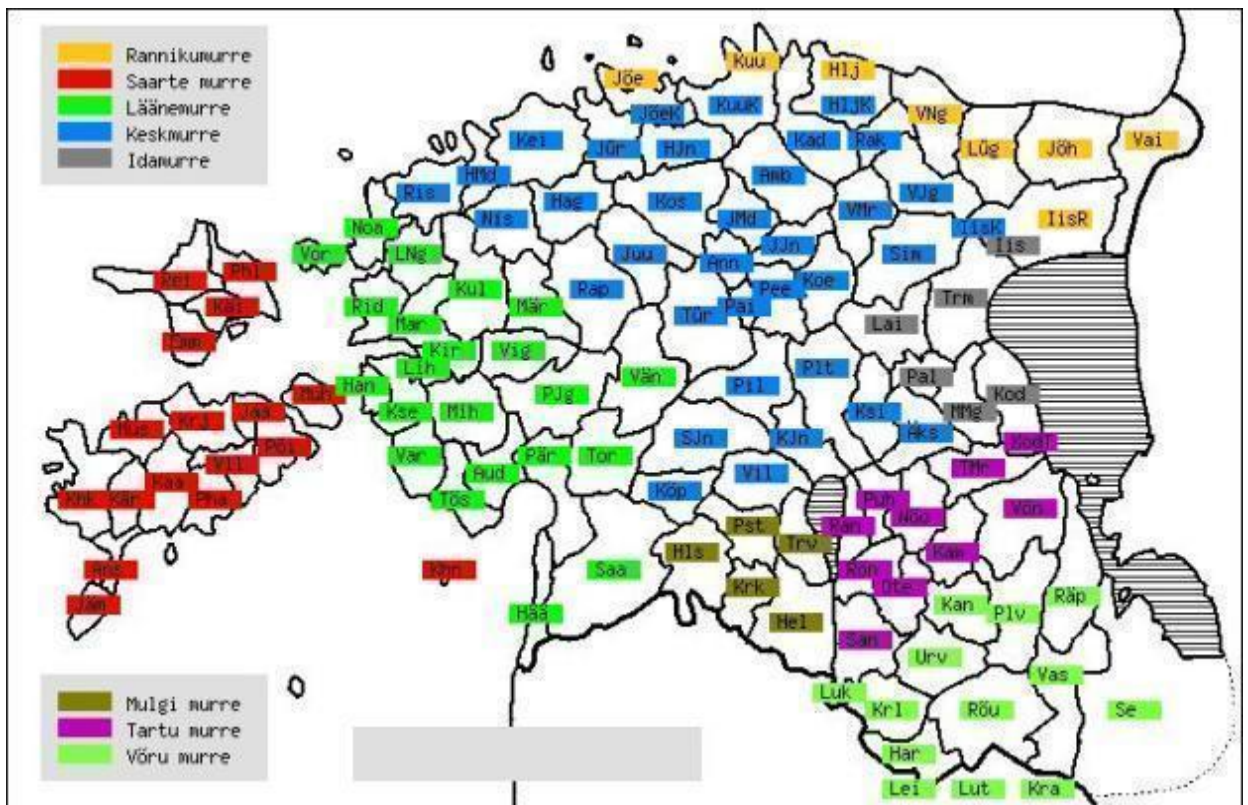
HKM 1760 Enk

HKM 4455 Enk

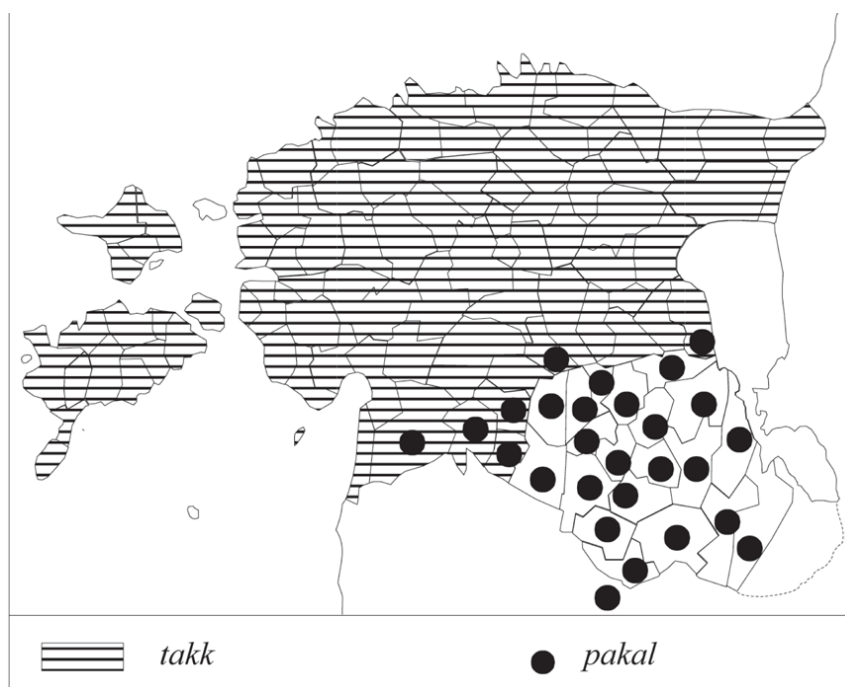
VK 637:2 E 42:2

VK 1023:1 E 101:1

VK 3790:1 E 326:1

Kaart 1.. Eesti murded ja kohanimed. (Allikas:Pajusalu, et.al 2009: 51).

Kaart 2. Taku üldnimetused eesti murretes (Allikas: Oja 2011: 119).

Lina- ja kangatööd	Lina- ja kangatööd																Kokku	
	Haijuma	Jõgevamaa	Tartumaa	Põlvamaa	Võrumaa	Valgamaa	Viljandimaa	Pärnumaa	Järvamaa	Lääne-Virumaa	Ida-Virumaa	Läänemaa	Raplamaa	Saaremaa	Hiiumaa	Välismaa		Päritolu teadmata
Linaharjad	1	3	8	2	3	3	8	4	1	2	0	1	0	0	0	0	60	96
Linaraatsid	0	1	15	5	9	4	14	0	1	1	0	0	0	0	0	0	47	97
Ropsimõõgad	5	9	10	7	10	6	7	9	5	3	3	12	8	2	0	1	27	124
Linakamm	0	3	2	5	3	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6	21
Linamurdmismasinad	2	2	1	7	4	2	3	2	0	1	1	1	0	1	0	0	29	56
Kangasteljed	0	0	4	1	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	9
Kangasüstikud	3	2	11	8	2	0	2	8	5	0	0	0	3	0	0	0	3	47
Kangasoad, -rehad	2	12	23	0	2	0	12	2	3	4	0	12	4	1	0	0	15	92
Vokipoolid	3	0	11	1	0	0	0	0	0	0	0	0	7	0	0	0	2	24
Õmblusmasinad	2	0	7	0	1	1	0	0	1	0	0	1	2	0	0	0	3	18
Õmblustarvikud	4	0	7	0	0	0	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	23
Vöökõlad	0	0	0	0	0	0	1	0	10	0	0	0	0	1	0	0	0	12
Vokid	2	0	2	1	3	0	5	1	2	0	0	1	0	0	0	0	5	22
Hasplid	0	1	1	0	2	0	2	2	0	1	0	0	0	0	0	0	22	31

Tabel 1. Lina- ja kangatööde kogude analüüs. (Allikas: Kaarel Visseli vastus päringule EPM kanga- ja linatööde kogust (13.03.2014).

Taku- ja linalõngad, välitöödel Tormas, lõngad valmistanud M. Planken-Kallavus. (Allikas: M. Pensa).

Ettevalmistatud kiud tööstuslikuks lõngavalmistamiseks. (Allikas: Leesment 2012)